

ШЫН

25 чылдың август
1-де үнүп эгелээн

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№6
(19196)

2019 чылдың
январь 22
вторник

Хүннүң үнери — 08:41
Ажары — 16:42
Хүн дурту — 08:01

Садар өртээ хостуг 12+

Тываның Баштыңының ажил-херээ

ЧЕДИИШКИННИГ АЖЫЛДЫҢ КОЛ КҮЖҮ КАДРЛАРДА

С-Хем/кожууннуң/көдээ ажил-агый/эргелелиниң/начальниги/Сайдаш Арапчын, чолаачы Вячеслав Суваан.

2018 чылда көдээ ажил-агый алазы-биле бедик көргүзүлгелерлиг олган Тес-Хем, Чөөн-Хемчик, Танцы, Вүр, Улуг-Хем кожууннарның чарга даргаларына "УАЗ-Фермер" аркалыг автомашиналарның дүлүрлерин Тываның Баштыңы Шолан Кара-оол тывыскан. Кандыг-даа эрге торулбас автомашиналар көдээ ажил-агый эргелелдеринге чула херек дээрзи билдингир. Чазак аргазы чолаачыларга чаа алган автомашиналарга камныг болурун гаан.

Паштыр "Буян-Бадаргы" аалчылар эзинге ТР-ниң Көдээ ажил-агый бол-ааш-чем яамызының эрткен чылда илчоруткан ажилдарын түңнээн база р чылда сорулгаларын сайгарган егия хуралына Тываның Баштыңы шкен: "Көдээниң ижи — биске эң чоок, иш, билдингир ажил дээрзин шупту р бис. Сан-чурагайларны адап тура, артында шын байдалды айытпайн, боттарывысты карак ажиттаары ап-даа болдунмас.

Иен албан-дужаалымны чаа эгелеп мда, көдээ ажил-агыйның хөгжүлдө ыралынче бүдүн чылда 100 сая ыди аңгылаан турду, ам ол деңнелди сая рубльден кудулатпайн турар бис. неден деткимче кылдыр үндүрген ак-ы кайы хире шын чарыгдап, чеже че-өөңнөп, элээн хөөдүп алганывысты а чугаалап, эки арга-дуржулгаларны р уjurлуг бис. Бирээде ол.

Ийде, кызыл дерин төп тургаш, ажилдап билир кызымак кижилер-еткип, ажилды шын угландырап. илдың куш фабрикасын бут кырынга узуп алыр дээш, чылдың-на хөй үг акша-хөреңгини тускайлап турду-Фабриканың удуртукчулары солчуп-урап, байдал оон деңгерилбээн-«Заря» агрохолдинги дамыдып ивиске, ооң ажилы көзүлдүр-ле

өскерилген. Дагаа эддин Моолче үндүр садып эгелээннер. Эр хейлер! Ажилдап билир кижилерге бүзүрел ону шынзыткан.

Билер бис, Өвүрге тараа тарааш, оон дүжүт манаан ажыы чок деп. Ша-ла ындыг хевирлиг, көрдүнүп каан азы федералдыг деңнелге камгалап алган акша-хөреңгивисти дүрген-не шиңгээдип алыр дээш, дужа-келбиже чашкан-нап төтчеглээн ажыы чок. Хөй түңнүг акша-хөреңгини алгаш, агаар-бойдуска сылдаглап, үре-түңнел чок ажилдаар байдалдан шуут үнер. Акшаны чүгле мал-маганны өстүрүп, тараа-быдааның дүжүдүн ажаап шыдаар улуг ажил-агый-ларже угландырап үе келген.

Мал малдаары — амыр эвес иш. Ындыг болзажок, тыва кижиниң бодалы ышкаш, ааска өй мал тудар дээн деңнелден база үнер херек. Малдың уксаажыдылганынче, бүдүрүмчелинче кичээнгейни угланды-рар. Республиканың 5 кожууну бүдүрүкчү кошкарлар коданын тургузуп алыр дээн эгелээшкиннивести шимчедип чадап каа-ны, чаржынчыг.

«Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг» телеви-лелче күрүнеден эвээш эвес түңнүг ак-шаландырышкынны кириген. А Каа-Хем кожуун ук төлевилелди шуут буураткан. Чүгле чаңгыс санныг кыштаан хайгаарап, аңаа дузалажып шыдаваан удуртукчулар боттарының албан-дужаалындан халаш-канын билер силер. Кандыг-даа ажил-агый бүдүрүлгө деңнелинче көдүрлүп үнер уjurлуг.

"Туран" сыын ажил-агыйынче улуг идегел-биле көрүп турар бис. Аңаа че-дер чүгле орук тудуунче безин элээн акшаны чарыгдадывыс. Ажилды чүгле боттарынга шалың ажилдап алыр дээш эвес, а орулганы ажилдап алыр кылдыр тургузары кол.

Бо бүгүге яамының саң-хөө ажил-дакчыларының баш бурунгаар санааш-кыннары, планнаашкыны, экономиктиг ажыктыын тургузар талазы-биле арга-

сүмелери, практиктиг дузазы чугула хе-рек. Бир эвес ону кылып шыдавак болза, ол специалистерни солааны дээр. Чедишкинниг ажилдың кол күжү кадр-ларда. Тускай мергезилдиглерни каяа өөредирин шийтпирлеп, ажилды эки би-лир профессионалдарны чыыр. Кадрлар политиказы үгө дүүшкен турар уjurлуг.

Амгы үеде кол айтырыг — национал төлевилелдерни амыдыралга боттан-дыраары. Ооң артында боттук ажил-хе-ректөр, көскү түңнелдер турар уjurлуг. Көдээ иш бисти, чонувусту, чуртувусту чөмгөрип турар болганда, яамының бу-рунгаар хөгжүлдиг ажилына ынанып тур бис. Хөгжүлдө дугайында чугаалап тура, чедишкиннерни кажан-даа куду-ладып болбас. Чүгле ынчан сайзырап, бурунгаарлаар бис. Яамы ол талазы-биле чогуур түңнелдерни үндүрер дээрзинге бүзүрелим илереттим».

ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызының 2019 чылда мурнады хөгжүдөр угланыш-кыннары: «Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг», «Тыва аът», «Иви ажил-агый турлааның эт-севи» губернатор төлевилелдерин улаштыр боттандыраары; Кызылга кылы-мал тарып боозадылга төвүн тургузары; чаңгыс аай мал-маган баазанын тургу-зары-биле бода, шээр, чылгы малды демдектээри (микрочип сыкытыр); рес-публиканың бүдүрүкчүлериниң бараанын садып-сайгарары-биле күрүнениң болгаш муниципалдыг албан-чөргө-биле керээлерни чарары, Кызылга үш көдээ ажил-агый рыногун ажыдары; 10 алгы-кеш эттээр болгаш 3 дүк болбаазырадыр биче цехтерни тургузары, 2018 чылда биче суурларны деткээр төлевилелдерни сайзырадыры, "Көдээ ажил-агый коопе-рациязын сайзырадыр болгаш арааттарга деткимче системазын тургузары" деп ре-гионалдыг төлевилелди боттандыраары.

Шончалай ХОВАЛЫГ.
Арслан АРАКЧААНЫҢ
тырттырган чуруу.

Хүннүң медээлери

МӨӨРЕЙНИ ЧАРЛААН

Тываның девискээринге алгы-кеш эттээр биче цехтерни болгаш дүк болбаазырадыр бүдүрүлгелерни тургузар талазы-биле бизнес төле-вилелдерни март 1-ге чедир хүлээп алырын Тываның Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызы дыңнаткан. Алгы-кеш эттээр биче цехтерни тургузарын ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызы биле Сайгар-лыкчы чорукту деткиир фондузу кады акшаландыраар.

Регион төлевилелиниң киржикчиле-ринге кол негелделер мындыг:

- алгы-кеш эттээр, дүк болбаазырадыр биче сайгарлыкчы чорукту хөгжүдүп сай-зырадыр изиг күзелдиг болуру;

- катап сайгарлыкчы кылдыр бү-рүткедип алганнар (старттар) бодунга садып алыр алгы-кеш эттээр дериг-херекселдериниң өртээниң 10 хуузу-дан эвээш эвес акша-хөреңгилги болур уjurлуг;

- дүк болбаазырадыр талазы-биле төлевилелдиң акшаландырышкы-ны хуваалдалыг: мөөрей киржикчи-ни акшаландырышкынның 20 хуузу боду хандыраар уjurлуг, а субсидиядан акша-ландыраары 80 хуудан эвээш эвес болур.

- ТР-ниң Сайгарлыкчы чорукту деткиир фондузунуң чээлиге берген хөреңгизин эгидип бээрин хандыраар (төлевилел ки-рип, саналдаан киж и бүрүзүнүң байдалын аңгы сайгарып көөр);

- Техниканы тургузуп элтеп болур, суг-биле хандырылгалыг, девискээринде кудуктуг оран-савалыг болур, бүдүрүлгө даштында боктарны баш бурунгаар аш-тап-арыглап, үндүр сөөртүр хемчеглерни алыр.

Чагылгарны: Кызыл хоорай, Москов-ская кудумчузу, 2 а, ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызы, 301 өрээл. Харылзажыр телефоннары: 8(394-22) 5-62-85, ТР-ниң Сайгарлыкчы чорукту деткиир фондузу: 8-800-350-62-01, 8(394-22) 3-62-02.

МАСТЕР-КЛАССТЫ ЭРТТИРЕР

Тыва Республиканың Экономика биле Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамыларының деткимчези-биле Тываның Сайгарлыкчы чорукту дет-киир фондузу Кызылдың политех-никтиг техникумунга январь 23-24 хүннеринде 10 шакта шээр малдың алгы-кежин эттеп болбаазырады-рынга мастер-классты организастан көргүзөр. Ону Шагаан-Арыгдан келген сайгарлыкчы, алгы-кеш эт-тээр мастер Маадыр Кырлыг-Кара эрттирер.

А январь 25-те ол-ла өөредилге чериниң баазазына алгы-кеш эттеп болбаазырадырынга сонургалдыг дыңнакчыларга практиктиг кичээлди чорудар. Шээр малдың алгы-кежин эттеп өөренип алыксап чоруур кижилер Тыва Республиканың Сайгарлыкчы чорукту деткиир фондузу-биле харылзажырын дыңнаткан. Адреси: Тыва эки турачылар кудумчузу, 3 дугаар бажың, №4 офис, «Норзин» садыг төвү.

Шокар медээлер

ЭКОНОМИКТИГ
ШУУЛГАН

Красноярскиге XVI экономиктиг шуулган бо чылын «Өскерлишкинниг Россия. Адааннажып шыдаарының барымдаалары» деп темага эртер. «Енисей Сибири» деп улуг төлөвилеп дугайында аңаа чугаалажыр. Демир-орук тудуу, кезек казымал байлактар тывыжы, көдээ ажил-агый сайзырадыры бо ажилдарны чорударына улуг компаниялар болгаш саң-хөөлүг үлөтпүр бөлүктөри инвестициялыг төлөвилептерни кириген.

10 чыл дургузунда 500 млрд. рубль хемчээлдиг инвестицияны планнап турар. Эрткен чыл дургузунда инвестициялыг портфель болгаш киржикчилерниң саны үш дакпыр өскөн, 500 миллиардтан 1,8 триллион рубль хире чедип турар. Бо чылын база инвесторларны, оон иштинде даштыкы партнерларны чалап алгаш, төлөвилептер-биле таныштырар бис» — деп, Сергей Вершагин Красноярск крайның Чазак Баштыңының оралакчызы, дыңнаткан. Шуулган Март 28-30 хүннеринде болур.

ЭРГЕЗИН КАЗААН

Январь 9-13 хүннеринде республиканың девискээринге автомашинаны эзирек мунуп чораан 30 чолаачы туттурган. Оларның ийизи херээжен чолаачы. Оон аңгыда 24 орук озал-ондаа болган. Ийи кижилер кемдээн. Ийи-ийи таварылгада чадаг кижилерни болгаш дириг амытаннарны тавараан, моондактаан чүүлдерни болгаш орукка турган автомашиналарны үстүргөн. Үш автомашина аңдарылган, 12 автомашина үскүлөшкөн. Озал-ондак болган черден дезде берген чеди чолаачыны тодаралдып тыпкаш, административтиг херектерни оттурган.

РФ-тиң Административтиг эрге-хоойлу хажыдар чоруктар дугайында дүрүмнүн 12.27 чүүлүнүн 2-ги кезээнге дүүштүр орук шимчээшкинниң дүрүмүн хажыдып, озал-ондак болган черинден чоруй барганы дээш автомашина башкараар эргезин 12-ден 18 ай хуусаага казыыр азы административтиг хоругдалга олуртүр дээрзин куравтоинспекция сагындырып турар.

Буянный чорук

ҮЛЕГЕРЛИГ СПОРТЧУ КЫСТАР

Чаяна биле Дженни Янеж Кууларга белек тыгсып турары.

Чаш кижилер бүрүзү Чаа чылда бир-ле белекти, тоолчургу, уттундурбас чырык чүүлду манап чоруур, а кадының байдалы кызыгаарлыг ажы-төл бичии-ле чүүлге өөрүп азы хомудай бээр уян сагыш-сеткилдиг боор. Ынчангаш оларга өскелерден артык, тускай хамаарылга херек деп чүүлду билер бис.

Чаа чыл бүдүүзүндө Республиканың дыңнаары багай уругларның школа-интернатының өөреникчилеринге шак-ла

Шагаа байырлалының бетинде болгаш байырлал хүннеринде Тыва биле Моолдун кызыгаарын таварты кижилерниң аргыжары көвүдей бээр. Күрүне кызыгаарында эрттирилге пунктуларын таварты Россия Федерациязының күрүне кызыгаарын эртер чурумнун дугайында Россияның федералдыг Айыыл чок албанының Кызыгаар эргелелинің ажилдакчызы подполковник Алексей Васильев-биле бистиң корреспондентивис Шагаа бетинде ужуражып чугаалашкан.

— Тускай чурумнунг девискээрге кижилерни болгаш транспорт аймаан эрттирериниң чуруму кандыгыл?

— Күрүне кызыгаарын транспортка болгаш чадаг эртер кижилерни тускай чурумнунг девискээрге эрттирилге пунктуларын таварыштыр РФ-тиң хамаатызының, даштыкы азы дипломат паспорттар өзугаар эрттирер.

Тускай чурумнунг девискээрге өске кижилерниң документилери-биле азы меге документилери-биле эртер дээн кижилерни кызыгааржылар административтиг чурум өзугаар тудуп хоругдаар.

— Россияжи болгаш моол кызыгаарларны эрттирилге пунктуларын таварыштыр эрттириниң чуруму кандыгыл?

— «Хамаатыларның аразында аргыжарының дугайында» 2014 чылдың март 9-та Дугуржулгада айыттыг кижиниң эрге-байдалының үндезининге бир күрүнениң хамаатылары өске күрүнениң девискээринче кирер, оон үнер, улаштыр чоруур эргелиг. Бир звес ол күрүнениң девискээринге оларның виза чокка үзүктел чок турарының хуусаазы эң баштай кирген хүнден 30 хонуктан көвүдөөс болур, а 180 хонук эрткен соонда 90 хүнден көвүдөөс хуусаада өске күрүнениң девискээринге виза чок туруп болур.

Бир күрүнениң хамаатылары өске күрүнениң девискээринге 30 хүнден хөй хуусаада чурттаар азы күш-ажылчы болгаш сайгарлыкчы ажил-чорудулгазын боттандыраар дээн болза, ол күрүнениң хоойлу-дүрүмүн өзү-

КУРҮНЕ КЫЗЫГААРЫН
ЭРТЕР АПАРЗА

гаар визаны кылдыртып алыр ужурулуг.

— Россия Федерациязының назы четпээн хамаатылары өске күрүнеге баар дээн болза, оларга кандыг документилер херексил?

— Назы четпээн уруг-дарыг боттарының хууда документилери-биле, ол ышкыш боттарының ада-иезиниң азы оларны үдеп чоруур кижилерниң документилеринче бичии уругларның дугайында медээлер кири бижиттинген болза, олар өске күрүнеге чоруп болур. Бир звес назы четпээн уруглар оларны үдеп чоруур кижилер чокка Россиядан үнүп турар болза, паспорттан аңгыда ада-иезиниң азы уругларның хоойлу өзугаар төлээлери чурттан уругларның үнүп чоруурун чөпшээрээн, нотариустун бадыткааны чөпшээрел документилер херек. Ол документилерге уругларның чурттан үнүп чоруур, өске чурттан дедир чоруур хуусаазы демдеглеттинген болур ужурулуг.

Уруг-дарыгның ада-иезиниң бирээзи, уруглар дээш хоойлудурум өзугаар төлээзи кижилер оларның Россиядан үнүп чоруурун чөпшээрешпес болза, назы четпээн уругларның чурттан үнүп чоруп болурун суд таварыштыр шийттирилээр. Россия Федерациязындан үнүп чоруп турар Россияның назы четпээн хамаатыларының чуртталгазы, кадының байдалы, хоойлуда көрдүнгөн эрге-ажы дээш ада-иези, уругларның хоойлу өзугаар төлээлери харысалгалыг.

Уругларның даштыкы чурттарже үнерин бөлүктөп организастаан, оларның-биле ада-иелери, төлээлери кады чорувас таварылгада оларның эрге-ажыын уругларның бөлүктөрүнүн удуртукчулары камгалаар.

— Эрттирилге пунктузунунг девискээринге транспорт аймааның турарының чуруму кандыгыл?

— Транспорт аймааның болгаш чадаг кижилерниң эрттирилге пунктузунунг девискээринге

шимчээшкинниг технологтуг схема өзугаар чорудар. Схеманы эрттирилге пунктузунче кирер аксында азып каан.

Кызыгаар, каайлы, санитар-карантин, транспорт дээш контрольдун өске-даа органның ажилдакчыларының албан өзунун негелделеринге чолаачы азы транспорт дээш харысалгалыг кижилер транспорт аймаан, аңаа сөөртүп чораан чүктөрин, барааннарны хынап көөрүнге болгаш өске-даа эрге-жок чугула хыналдаларны эрттирери-биле көргүзөр ужурулуг.

Эрттирилге пунктузунунг девискээринге транспорт аймаа чүгле кызыгааржылар нарядының чөпшээрели-биле шимчел болур.

— Кызыгаарда эрттирилге пунктуларының девискээринге чүү хоруглуулуг?

— Күрүне кызыгаарын эртер эргени берип турар документилер чокка кандыг-даа кижиниң болгаш транспорт аймааның кызыгаарда эрттирилге пунктуларының девискээринче кирери хоруглуулуг.

Чогуур документилери чок, хуусаазы төнгөн азы үрелген, ол ышкыш ажылгаар хуусаазы элек документилерлиг кижилерниң тускай чурумнунг девискээрге турары хоруглуулуг.

Документилер хыналдазын чорудуп турар кызыгаар контролюнунг органның ажилдакчыларының өрээлдеринге турары, транспорт контролюнунг шугумун эрттери кызыгаар контролюнунг органның ажилдакчыларының чөпшээрели чокка хоруглуулуг.

Чогуур органның тускай чөпшээрели чокка эрттирилге пунктузунунг девискээринге боочепсекти, частыр, дүрген кывар, хоралыг база хоран чүүлдерни дээш өске-даа айыылдыг чүктөрү хоруглуулуг. Күрүне кызыгаарын ажилдыр бооларны, тускай дериг-херекселди сөөртүп эрттирер дээн шенээшкннер 2018 чылда каш-даа катап болган. Ол

дээш туттурган кижилер административтиг кеземчен Россия Федерациязының хо

дүрүмүнге дүүштүр онааг Кызыгаар болгаш ка хыналдазын эртпээн ш Россияже кирип азы оон кээринден үнүп турар т порт аймаа таварыштыр к бир чүүлдерни дамчыд транспорт аймаанга пасс

лерни олуртуру, чүкт почтаны чүдүрери бо дүжүрери кызыгаар бо каайлы ажилдакчылар чөпшээрели чокка хоруглу

Россияның Айыыл чо руунунг албанының Тыва Р лика талазы-биле Кыз эргелелинің тускай чөпшэ чокка эрттирилге пункту объектилерин чурукка бо видеога тырттырары хоруг

— Күрүне кызыгаарын тирилге пунктуларын тав эртериниң кандыг чур урын хамаатыларның үр элээн хөйүл?

— Ол дээрже Россия ф рациязының хамаатызы паспортунунг күштүг боор саазы төнүп калган пасп тар-биле кызыгаар эртер кээри, ада-иези азы уруглар хоойлу өзугаар төлээлери тан уругларның үнүп чору чөпшээрээн, нотариустун бадыткааны чөпшээрел доку тилер чогу. Өске кижилер колдуунда төрөлдери бол эш-өөрүнүн паспорттары-б кызыгаар эртерин бо-ла ше бээр боор-дур.

Россия Федерациязы хоойлужулгалы-биле Рос же кириерин азы оон үндүр чөпшээрээн чүктөрү бол барааннарны күрүне кызы рын эртер сөөртүр дээн та рылгалар бар.

— Күрүне кызыгаарын э тирилге пунктуларын тавар эртериниң дүрүмнерин үр хамаатылар кандыг кеземч онаажып турарларыл?

— Эрттирилге пункту рын таварты күрүне кызы рын эртериниң дүрүмнер үрээн хамаатыларны Росс Федерациязының Админ тративтиг корум-чурум үрз киннериниң дугайында коде зиниң 18.4 чүүлү өзугаар торга турар. Торгалдарның хемчээ кандыг дүрүмнү хамаатын үрээнинден хамааржыр.

азынга 4 черге төлөптүг болга А Дженниниң оглу Очурпа республика чергелиг элээ оолдар аразынга дзюдо маргылдаазынга чемпионнаан ба регионнар аразының дзюдо маргылдааларына хөй дакпы шаңналдыг черлерни ээлээн.

Республиканың дыңнаары бай уруглар-школа-интернатын өөреникчилери, башкылар коллективи, ылаңгыя ада-иелер буянный спортчу кыстар өөрүп четтиришкинниң чылы сөстөрүн илередип турары база оларга чоргаарланып тура дээрзин школа-интернатты директору Саяна Хүлер-ооловни Шогжал дыңнатты.

Дженни биле Чаяна школа интернаттың өөреникчилерин улуг үлегерин көргүзүп чоруурлар. Дыңнаары багай азы үч чок кижилер чедишкннерни чедип ап болур, ниитилелге төлөптүг кижилер боол шыдаа деп чүүл оларга улуг идегелди оттуруп турар.

Алдыңай АРАКЧАА (СОЯН)

лар Дженни Чамыян биле Чаяна Ооржак боттарының школазынга аалдап четкеш, Чаа чылдың чигирзиг белектери-биле эге класстарның өөреникчилерин өөрткенер. 2018-2019 өөредилге чылында эге класстарда 80 уруг өөренип турар. Чүгле ол звес, спортчу кыстар кадының байдалы-биле бажыңнарында өөренип турар уругларга база тускай белектерлиг четкенер. Бо өөредилге чылында 9 ындыг өөреникчи бар. Оларга чигирзиг белектерден аңгыда, орун-дөжөк эдилелдерин база сөңзөннер. Бажыңында үнмейн өөренип ораар уругга Чаа чылда сураглыг спортчунунг холундан белек алыр дег аас-кежик кайда боор. 17 харлыг Янеж Кууларның авазы оглу алган белээ-биле орун-дөжөк боду эдил алгаш, аажок өөрээнин дыңнаткаш, уругларга кижилерни өөртүп чоруур буянный чоруу дээш четтиргенин илереткеш, ам-даа улуг-улуг спортчу чедишкннерни күзээн.

Дзюдога Россияның хөй дакпыр чемпиону, Европа болгаш Делегей чергелиг дзюдо маргылдааларының шаңналдыг черлериниң эдилекчизи, София-га (Болгария) XXII Сурдлимпий оюннарының мөңгүн медаль, Самсун хоорайга (Турция) XXIII Сурдлимпий оюннарының алдын медаль эдилекчизи Дженни Чамыян биле дзюдога Россияның хөй дакпыр чемпиону, Делегейниң болгаш XXIII Сурдлимпий оюннарының мөңгүн медаль эдилекчизи Чаяна Ооржак чер-чуртун делегейде алдаржыдып чоруур тыва спортчу кыстар.

Чаяна биле Дженни кайызы-даа чүгле спортка тергиидеп чоруур звес, олар келир үениң спортчуларын өстүрүп, кизидип чоруур аныяк иелер. Чаянаның оглу Алдар Ооржак 2017 чылда дыңнаары багай уруглар аразынга Россияның шыдыраа маргылдаазынга алдын медальды, 2018 чылда Лондонга дыңнаары багай делегей чергелиг спортчулар аразынга шыдыраа маргылда-

Күш-ажылчы кижиниң чылы

АЛГЫ-КЕШ ЭТТЕП...

Шагаан-Арыг хоорайның мурнуу талазын дургаар чоруткан улуг тудугларның бирээзинде арат Маадыр Кырлыг-Кара малдың алгы-кежин чымчадыр эттеп болбаадыр бүдүрүлгени каш чыл бурунгаар тургузуп алган. Эгезинде бергелер таварышса-даа, амгы үеге чедир черле тура дүшпээн, харын-даа ажылын кал-бартыр дээш кызымаккай ажилдап турар.

Эн кагдыган тудугну септеп-селип, ажилдаарыга таарымчалыг кылдыр кылып каан. Бүдүрүлгеге кире бээривиске, тускай ажилчын идик-хептиг, чылыг херектээштерлиг, чай чок ажилдап турар оолдар аразында, шимченгири аажок, чугаакыр сайгарлыкчы Маадыр Кырлыг-Кара боду алгы-кешти канчаар кылып турарын, көргүзүп таныштырды.

Баштай-ла 2007 чылда хой, хураган кештерин хол-биле эттеп эгелээнер. Ынчалдыр-ла үш чылдың дургузунда шырбайып келген. Ооң соонда бо ажилды улаштыр шуудадыр болза ажырабас-тыр дээш, дериг-херексел садып алыры-биле дилег кирерге, Тываның Чазаа деткип, 2010 чылда 2,5 миллион рубльди берген. Ол акша-биле алгы-кеш эттээр, чымчадыр, арыглаар херекселди садып алганнар.

Кандыг-даа ажилды хол-биле кылырга, хөй күш, дем-күч болбай. Бо бүдүрүлгеге баштайгы дээрэзинде чеди ижи ажилдап турган болза, дериг-херекселдиг апаарга, дөрт ажилчын-на четчир болган. Баштайгы чылдарда хүлээп алган ажилчыннарының бежи алгы-кеш эттээриниң бергезинге ыдашпайн үнгүлээн. Эгезин-ен тура-ла чыт-бустан-даа, ир-чамдан-даа чалданмас, рес-кежээ, кончуг тура-сорукутг ыраак оолдар Каазут, Василий, Доржу, Алдын-оол Көк-оол ар бо хүннерге чедир ажилдап барлар.

Алгы-кешти чондан хүлээп турар. Шаа-биле бир алгыны

Маадыр Кырлыг-Кара ажилүзүндө.

бежен азы чүс рубльге алып. Алгыны экидир дузааш дужаарга, эттеп кылыры белен болур, а чедир дузаттынмаан болза, ону катап дузааш, ону катап-катап чуп, арыглаар. Кешти херип кургаткан соонда, эдирээ ышкаш демир-биле кытыжын арыглап сүүргүлөптер. Арыглаан соонда алгыны шыгыткаш, 16 шактың дургузунда дүргөш салып каар. Оон база катап херер. Кешти херген соонда, 3 шак дургузунда уксутуг сугга суп каар, оон арыг сугга каш катап былгап тургаш чуур, улаштыр идээлээш, 72 шактың дургузунда дүргөш салып кааш, оон база катап алгыны экидир чуп кааптар. Катпас кылдыр техниктиг үстү чугаажак кылдыр чагаш, кургадыр херип каар. Кургадыр херген соонда чымчадыр ууштаар, дыраар, барабан хевирлиг херекселге агартыр дүрбүүр дээш, белен, чараш алгы болу бээринге чедир ажылы дыка хөй.

Алгы-кешти чуур, арыглаар улуг өрээлдин ишти арай-ла шык, кештерниң суу дамдылап турар болгаш ыңдыг боор. Ол кештерни кургадып турар өрээли чылыг, чырык. Ында ажилдап турар ажилчыннар кызымаккай, тура-сорукутг, хөй чугаа чок кылдынып-ла турар, баш көдүр-бес улус болду.

А чымчадыр эттеп каан бе-

лен алгы-кештерниң аразында сарлык, бөрү, хой, өшкү, анай-хураган, тарбаган кештери дээш шупту бар. Күскү кештерниң дүгү эки болур, хөлүн эрттир узун дүктүг болза, тускай херексел-биле дескилей таарып кааптар. Чамдыкта чоннуң чагылары кө-вүдөй бээр, ону дарый кылып бээр дээш, хондур-дүндүр-даа ажилдаар.

Сөөлгү үеде хой, хураган кештеринден аңгыда, сарлык, бөрү, тарбаган кештерин база чымчадыр эттеп берип турар. Кештиң шынарын көрүп тургаш, чымчадыр эттеп каан хураган кешиниң өрттээ 350 рубль, а улуг кештерниң 600, 800, дээш 1200 рубльге чедир үндүр садып турар. Оон аңгыда чоннуң чагыын ёзугаар кештерни алгаш, эттеп

Солагай таладан Каазут Доржу, Маадыр Кырлыг-Кара.

берип турар. Чижээ, чагыг ёзу-гаар бөрү кешин үш муң рубльге эттеп, кылып берген. Ортумаа-биле бир чылда 600-700 хире алгы-кешти болбаадырадып, эттеп кылып турар. Алгы-кеш хер-реглээн улус Тываның кайы-даа булуңундан сураглап чорааш келгеш, садып ап турар, ылаңгыя делгелгелерге барыын кожуун-нардан чон хөйү-биле садып ап турарын Маадыр Март-оолович чугаалады.

Амгы үеде дериг-херексел-дери эргижирээн, дус, кислота

чип каапкан дээрзин база немей чугаалады. Ынчалза-даа камныг ажыглап турар. Бүдүрүлгө черин-де чыгылы берген хөй дүктү кидис салып, кидис идик кылырынга ажыглаар болза, дыка таарым-чалыг. Ынчангаш кидис идик кылыр бодалын ол чугаалады. Бо талазы-биле Хакасияда Бей суурда кидис идик кылып турар сайгарлыкчы Зоя Сергеевнадан арга-сүмени ап, дугурушкан.

«Амдызында бода мал кештерин чондан элбээ-биле хүлээп албайн турар бис. Чүге дээрге оларны эттээр тускай дериг-херекселвис чок, хол-биле эттээр, хөй күш үнер. Чоорту Тываның Баштыңының, Көдээ ажил-агый яамызының телевилелдеринге, грантыла-рынга кирип тургаш, чаа дериг-херексел немей садып алып бодап турар бис. Инек кешинден кылган хөмнерни Моолдан азы өскээртен садып ап турбас кыл-дыр Тывага ону кылып эгелээр сорулгалыг бис» — деп, Маа-

дыр Кырлыг-Кара планы-биле үлешти.

Бүдүрүлгөдө улуг доскаарлар ышкаш хеп чуур 4 машина бар. Аңаа идик-хеп чугган ышкаш, алгы-кешти шак-шагы-биле каш катап арыглап чуур, кыдыындан көрүп турарга, шынап-ла, ажы-лы улуг, кызымак-ла улус ында ажилдап турар-дыр деп билдим. Бүдүрүлгениң ажил-ижи-биле таныжып көргөн соонда, «Тывада мал бажы хөй-дүр, мындыг биче бүдүрүлгелерни өске кожууннарга база ажыдып ап

болур арга бар-дыр эвес бе» деп бодал башка кирер чорду. Шээр малдың кештерин болбаады-радырындан аңгыда, инек кештерин эттеп, хөм кылып, кидис идиктер өйүп эгелээр болза, бо бүдүрүлгөдө бурунгаар хөгжүй бээр магадылал бар.

Улуг-Хем кожуунунун удуртуп-газы сайгарлыкчының ажылын деткип, чаа дериг-херексел садып алыры-биле ТР-ниң Сайгар-лыкчыларга деткимче фондузу-биле харылзажып, акша-төгерики-биле дузалаарының аргазын өөренип көрүп турарын чагырга даргазы Рустам Чудаан-оол чугаалады. Бо хүнде кожуунда бода малдың баш саны 11254, ооң иштинде төрүүр инек 4069 четкен, шээр мал 60260, ха-ван — 574, чылгы 4790 баш, 30 төве база бар, мал бажының саны өзүп көвүдээн. Малчыннар алгы-кежин октавайн, ол-даа болза акша-көпөөк ажилдап ап, бүдүрүлгеге эккеп дужаар чаңчылдылар. Чүгө Улуг-Хем-де мындыг алгы-кеш болбаады-радыр бүдүрүлгө бар деп, кожуун чагыргазының көдээ ажил-агый эргелелиниң даргазы Болат Каң-оолович чоргаарланып турар.

Маадыр Кырлыг-Караның кожавыс Моолда инек кешинден хөмнү кылып турарын демдег-леп олурары чөптүг. Улан-Баа-тор, Дархан болгаш өске-даа улуг-биче хоорайларда чүгле алгы-кешти чымчадыр эттээр чүс ажыг бүдүрүлгелер бар, а Моолда малдың баш саны алдан сая бичии-ле ажыг. Ол бүгүнү интернет четкизинден албан-биле сонуграп номчуп олурдум. Моолдар бичии-даа дүктү, алгы-ны октавас, боттары алгы-кешти эттеп, даараныр, дүктен кидисти салып алып улус болду. Тывага кээп турар Сенгел тывалары, дүктү октап турар силер деп бисти чемелээр чорду. Сенгел тывалары бир кил дүктү 400-500 рубльге дужаап турар улус-тур.

Мону бижип доозуп олурар, республиканың суурларында Улуг-Хемде ышкаш алгы-кеш болбаа-зырадып эттээр бүдүрүлгелер ажыттынып, Кырлыг-Кара сайгар-лыкчы ышкаш кызымак кижилер чон аразындан көстүп келир дээрзинге идегеп каайн.

Ася ТЮЛЮШ.

Саяна ХОВАЛЫГНЫҢ
тырттырган чуруктары.

“Шынга” парлаан соонда

НОМЧУП АЛЫРЫН СҮМЕЛЕДИВИС...

(Январь 10-да №1 “Шын” солунга парлаттынган Сарыг-оол Санчының бижээни «Кажан-даа өскертип болбас» деп материалга хамаарыштыр)

Орус Кууларның 100 чыл ою-ле холбаштыр «Сарыылдыг енин алдын үүжези» деп ном бичилдың декабрьда чырыкче-ен. Ону ТГТШИ-ниң эртем илдамчылары В.С. Салчак е А.А. Самдан тургусканнар. сөзүн болгаш тайылбырлыг ээн В.С. Салчак бижээн. Эр-редактору: З.Б. Самдан.

К чыындыже Тываның Гу-итарлыг болгаш тускай со-п-экономикиг шинчилелдер титудунун Эртем архивиниң чогаал биле төөгүлүг би-елдер шыгжамырларында агалаттынган Орус Дөң-оолович Кууларның бо-ун бижээни база эртем илдамчыларының болгаш алистерниң аңгы-аңгы чыл-да чыып бижээни, ол ышкаш н-сеткүүлдерге парлаттын-

ган материалдарны кириген.

«Сарыылдыг өгбениң ал-дын үүжези» деп номнун «Төө-гүлүг сактышкыннар» деп бөл-лүүнүн «Куулар Орустун нам-дарында төөгүлүг болуушкун-нар» деп кезээнде «Допчу намдарым» (ар. 49); «Албан хүлээлгеден үнгеним», «Тут-туруп бажыңнатканым», «Ба-йысаадып эгелээним», «Эрлик эрээзин эрттиргеним» (ар. 50-65); «Баян-Талага репрессия», «Баян-Таладан контрреволюсчу дээш хөреңгизин хавырткан бай-лар», «Баян-Тала чурттуг дээди эртемниг ламалар» (ар.69-73) деп эгелерден; «Куулар Орус дугайында сактышкыннар» деп кезээнде: «Куулар Орус-башкы», «Кырганның белээ», «Куулар Орус-башкы деп кымыл ол?!»,

туу» (ар. 81-91) деп эгелерден; «Ук-ызыгуур төөгүзү (өгбелерниң сактышкыннары)» деп кезээнде: «Хуралмай-чейзең дугайын-да», «Үндүү-чейзең ажы-төлү», «Мандыр-Чүлдүм база ооң ажы-төлү», «Мээң Аажакпай кырган-ачам» (ар. 104-110); «Хомду дайыны», «Куулар Балдаң оглу Лопсаң Сорукут-Маадыр» (ар. 112-121) деп эгелерден Куулар Орустун өгбелеринден дыңнап бижээни төөгүлери база ооң намдары-биле холбашкан сак-тышкын бижимелдерин Са-рыг-оол Санчы тодаргайы-биле билип ап болур турган. Ол ном-ну авторнун номчуваанын ооң далажып бижээн «Кажан-даа өскертип болбас» чүүлүнден эскерип болур.

«Кажан-даа өскертип бол-бас» деп материалдарының ижинчиг

айтырылгарга харылаары-выс мындыг. «Шынга дүүшпес одуруглар» деп Куулар Лопсаң Ажакпай оглунун сактышкынын бүрүнү-биле азы Дөрт Сорукут-Маадырларның аттарын чырыт-канын демдегелеп турар бижикчи чоор бе? Оозу билдинмес.

Сарыылдыг чогаалчы киж-и болза даап бодаан чүүлүн эки хынап, тодарадып албайн чыт-каш, «оозун бодаарга», «тып алган хевирлиг» дээн чижектиг, шын эвес болу бээр догаашты-рыг биживес турган ийик. Тыва Республиканың күрүнө архивин-де Хомду дайынынга хамаарыш-кан барымдаалыг дөрт-ле бижик бар: 1) ДУЖААЛ (Богда-Гегээн Хомдуну чагырып башкара-яамының сайыдынга Джаха-ланца-хутуктуну томуйлаан) [Дөрбеттиң барыын болгаш

чөөн сумуларының чагырык-чыларынга, Мингат кожуунун чагырыкчызы Идамчап гүнге база Урянхайның Сандак-Доржу бээлиге]; 2) МЕДЭЭ ДЫҢНАДЫГ (Таңды-Урянхай кожуунун чар-лык шериниң баштыңчылары Санаа мээрэн биле Дандагай чалаңдан); 3) ЧАГАА (Хемчик кожуунун Чагырыкчызы Буян-Бадыртыга кызыгаарның таң-ныыл албанының даргазы Сан-чатпаадан); 4) МЕДЭЭ ДЫҢ-НАДЫГ (Эки тура шериниң баштыңчызы Хемчиктин [Бээзи] кожуунун чаызаңы Лопсан-Со-руктудан). Ынчангаш О. Куулар Тыва Республиканың Төп-даа, ТГТШИ-ниң Эртем-даа архивте-ринден моол дылда бижиттинген материалдар ап, очулдурбаан болуп турар. Харын, Эртем-шин-чилел институтунун архивинде тыва, орус дылдарда материал-дар эвээш эвес.

(Уланчылыг)

Василий САЛЧАК,
ТГТШИ-ниң Эртем
архивиниң эргелекчизи.

ЧЫЛ КЕЛ ЧОР, БЕЛЕН БИС БЕ?

Шагаага уткууш

Шагаа дээрге эрги чылды аъткарып үдээр болгаш үнүп келген чаа чылды байырлап уткууру-дур.Тывалар Шагааны ол үеде календарь бар эвес, он ийи чылдың эргилдезин барымдаалап демдегеп турган. Чылдарның чыскаалы бо: 1. Күске. 2. Инек. 3. Пар. 4. Кодан (Тоолай). 5. Улу. 6. Чылан. 7. Аът. 8. Хой. 9. Мечи (Сарбашкын). 10. Дагаа. 11. Ыт. 12. Хаван чылы.

Тыва чон Шагаа үүжезин баш удур шыгжаар: 1. Кадык кылыры-биле бир барба чинге-тараа; 2. Башкы соокта дөгерген шырак ирттиң эди; 3. Шыырак бенин казы биле соктааш, чочактаан чинге-тараа; 4. Чодураалыг чөпкөп (күзүн-не белеткеп алыр); 5. Ак чемнер (хөйү-биле ажылаар); 6. Шагаада кедер аяныгы идик-хевин белеткээр.

Бүдүү хүнү. Аъттанып бар чыдар чылдың сөөлгү айының эң сөөлгү азы Шагаа бетиниң хүнүн ынча дээр.

Өгбелеривистиң ёзу-чаңчылдарының аразында хойнуң эдин бүдүү-биле салыр чаңчыл чораан. Шагаада, байырлап

хүнүнде, куда-дой болган черлерге, чаа өг тиккенде, таарыштыр аайлап каан хой эдин салыр.

Бүгүдөгү хой эдин салырының чуруму: 1. Бажы-биле кады моюн, хендирбезин шаалдалап салыр. 2. Кудурук биле оорга, үттүг-чарын салыр. 3. Хол-биле кады дөрт узун ээгини салыр. 4. Бутту, дөңмөкти сөөгү-биле кады салыр. 5. Кургулдайны иштики кезектер-биле деңге салыр. 6. Ужаны улуг назылыг азы эң хүндүткелдиг аалчыга салыр.

ШАГААНЫ УТКУУРУ

Шагаа хүнүнде даң адып орда, эр кижиге өгнүң одун кыпсыр,

херээжен кижиге шайын хайындырар. Өгнүң эр хиндиктиг кижизиге азы эң улуг назылыг аалдың чиге мурнунда тей кырынга саңын салыр.

ЙӨРЭЭЛ САЛЫРЫ

Сүзүглээштиң сүдүн өргүүр
Сүүр баштыг таңдыларым.
Амырааштың агын өргүүр,
Ажай-буурул таңдыларым!
Амыдырал-чуртталга ак сүт
дег чаагай болзун, оран Таңды,
октаргай кежик-чолду, олча-
омакты бээрлетсин, узун орук
доктар чок болзун! дээш сүдүн
чажар.

Өршээ, Хайыракан,
Өөнөр эжиин ажиттым.
Айның чаазын алгап тур мен.
Хүннүң эртезин йөрээп
тур мен.
Аш-чемимниң дээжизин
делгеп тур мен.
Ажай-буурул таңдымче
чажыым чаштым.
Көк дээримге чалбарып
сүзүктөп,
Арга-арыым, таңдымче
чажыым өргүп тур мен.

ЧОДА

Човаг чокка мага-ботту
Чода сөөгү чүктөп чоруур.
Кижиге, мал-даа буду быжыг
Килдиш дивес ужур ында!

Аал, өггө хүндүткелдиг
Аалчы кээрге хоюн өзеп,
Ужа биле чода эштээр
Ужур-чаңчыл сагыр чон бис.

ЧАРЫН

Чарын эдин чааскаан чивес,
Чарбыктыг, аас-дылдыг.
Даайлыг кижиге чарын эдин
Диштеске кезип чиир дээр.

КОЖАМЫК

Чараш карам чиде берди.
Чарын салып берем, акый.
Чарын орта дүшпес болза,
Салым-хуу-ла билир ыйнаан.

ДОВУК

Шаг шаанда ийи кижиге Бээ-
жинден кылаштажып чоруп ор-
ган. Черниң ырак-узаандан аш-
тап-суксап, чеми төнгөн. Бир
кижиге чер четпейн дора өлгөн,
бирээзи аалыгга чедип келген.
Дора өлгөн кижиге таакпы чо-
раан, а чанып келген кижиге до-
вук чораан-дыр. Довуун пактап
алгаш чорааш ажырбаан.

ДОРЗУК

Абды чүгүрүк болзун дээш
ону чараш кылдыр хемдиир.
«Тодуг мен дээш, дорзук эди
далдава, бай мен дээш, балдыр
эди октава» деп чоннун үлегер
домаа бар.

КЫРЫ

Ону ок-боочүктээн таңы
дөмей деп болур. Аңчы кижиге
рыны одааның чанынга ту-
шанчып алыр. Караңгы дүне
чырынгга ону көөрге, ок-
чүктөп алган кижиге олурган
каш боор. Кырыны айыыл-х
чайладыкчызы деп хүндү
сүзүктээр.

ХОЙ

Шээр малдан эң-не чөл
дүккүр мал. Хой дээрге тө-
кыс хойнуң ниити ады. Тоң
ийи харлыг хунан хой. Кы-
хой – бир чылын төрүвээн
хой. Хураган – хойнуң чаш т
Доруккан хураган – 1 айда
ай четкен хураган. Часкы
– чазын төрүттүнгөн хура-
Күскүлек – күзүн төрүттү-
хураган. Дөтпө – 4-5 айлыг
раган.

Шилеге – чазап каан ийи
лыг хураган.

Ирт – чазап каан 3 хардан
назылыг чедишкен хой.

Кошкар – чазаван эр хой
Кошкаржыгаш – ийи хар
чазаван эр хой.

Хунан – ийи харлыг то
хой.

Анзатмаа МОНГУ

Кызыл хоорай.

ЯНВАРЬ 22-ДЕН ФЕВРАЛЬ 10-ГА ЧЕДИР КУЛЬТУРА-МАССАЛЫГ ХЕМЧЕГЛЕР

• Тываның национал музейинге Кызылдың школаларының чагыын ёзу-
гаар хүннүң-не дүш соонда 13 шактан
15 шакка чедир «Шыяанам, шаг барды,
Шагаа келди!», «Чөөн чүктүң ай кален-
дарындан 12 дириг амытаннар», «Шагаа
келди, чолукшуулу!», «Чөөн чүктүң ай
календары-биле Чаа чыл», «Өггө тыва
ёзу-биле аалчыларны уткуп хүндүлээр»,
«Шаг чаагай, Шагаа чаагай!», «Буга шы-
дыраа – бурунгуларның оюну» деп тема-
ларга культура-өөредиглиг хемчеглерни
эрттирер.

ЯНВАРЬ 22-24

• Республиканың өөредилге органи-
зацияларынга «Бойдусту таварыштыр уран
чүүлче» деп бойдус материалдарындан
кылган ажилдарга экологтук мөөрей.

ЯНВАРЬ 22-ДЕН ФЕВРАЛЬ 22

• Тываның национал музейиниң кон-
ференц-залында «Ыдыктыг дериг-херек-
селдер» деп делгелге, судур номчулгасы.

ЯНВАРЬ 25-ТЕН ФЕВРАЛЬ 25

• Тываның К.И. Чуковский аттыг уруг-
лар библиотекказынга номнар делгелгези
биле «Шагның чаагай эргилдези» деп
викторина;

• Тываның ортумак профессионал
өөредилге организацияларынга «Тыва-
ның келир үези бис» деп национал
костюмерге республика мөөрейи;

• Республиканың өөредилге органи-
зацияларынга «Тыва чоннун ёзу-чаң-
чылдары» деп стендилерни, булуңнарны
дерип, Шагаа дугайында класс шактарын,
тыва национал костюмерге «Тыва хевим
– чоргааралым», чураан чуруктарга «Тыва
үндөзин культурада өг» деп мөөрейлерни,
«Хүндүлээчел өг» деп национал аш-чем
делгелгезин, школа библиотекаларынга
«Шагаа дээрге тыва чоннун чаагай сүзүк
чаңчылы-дыр» деп делгелгелерни;

• Дүрген чугааларга, тывызык-та-

жырынга, кожомыктаарынга, национал
оюннарга, манчы чииринге, узун тыныш,
йөрээлдер чугаалаарынга мөөрейлерни;
• «Арыгланар ёзулал», «Чолукшулга»,
«Ойтулааш», «Аскак кадай», «Чинчи ча-
жылары» деп сценажыткан оюн-тоглаа,
«Караты-Хаанның чагыргазынче аян-чо-
рук», «Аксагалдай ашак биле бөрү» деп
театржыткан көргүзүлгелерни бараалгадып,
хөйүнү киржилгези-биле «Челер ойну»
танчылаар;

• Өөредилге организацияларынга
Шагаага тураскааткан «Хөглүг өг» деп
байырлалдың концерти.

• Тываның Күрүне архивиниң сайтынга
(<http://gosarhivrt.ru>) болгаш социал четки-
лерге Шагаага тураскааткан виртуалдыг
делгелгени организаастаар.

ЯНВАРЬ 28

• Тыва Үндөзин культура төвү, На-
ционал оркестриниң артистери бол-
гаш «Тыва» радио-теле компанияның
журналистериниң киржилгези-биле
Шагаа бетиниң харга кактаныр ёзулалын
Тос-Булакка эрттирер. Эгелээр 13 шак.

ЯНВАРЬ 30

• Республиканың школа-интернады
биле Кадет корпусунга национал оюн-то-
глаалыг «Лидерлер үези» деп тренинг.
Эгелээр 10 шак.

ФЕВРАЛЬ 1

• Уругларга Өг-бүле номчулгасының
төвүнге Кызылдың школаларының 5-6
класстарының өөреникчилериниң ара-
зынга шүлүк номчурунга «Өггө йөрээл»
деп мөөрей. Эгелээр 10 шак.

ФЕВРАЛЬ 1-2

• А.С. Пушкин аттыг национал библио-
текага «Салгалдарның ужуражылгасы»,
«Шагааны байырлаарының онзагай тала-
лары» темага беседа. Эгелээр 11 шак.

• Ол-ла библиотекага «Шагаа – өгбе-
лерниң арттырып каан өңчүзү» деп темага

номнар делгелгези. Эгелээр 13 шак.

ФЕВРАЛЬ 4

• Тыва Үндөзин культура төвүнге
«Чилиг кагар» ёзулалды көргүспүшаан,
«Муңгаш чарылды – чыл бажы келди» деп
концерт. Эгелээр 17 шак.

ФЕВРАЛЬ 5

• Арат шөлүңге «Шагаа-2019»-ка
тураскааткан театржыткан көргүзүг. Эгелээр 12 шак.

• В. Көк-оол аттыг национал театрга
«Шаг чаагай, Шагаа чаагай! Курай, курай,
курай!» деп байырлалдың концерти. Эгелээр 15 шак.

• Февраль 9, 10, 16, 17, 23, 24 хүнне-
ринде 11 биле 15 шактарда Тыва Үнде-
зин культура төвүңге моол «Содура» деп
кинону көргүзөр.

СПОРТЧУ ХЕМЧЕГЛЕР

ЯНВАРЬ 31

• «Херел» спорт залынга Шагаага
тураскааткан 2004-тен 2013 чылда төрүт-
түнгөн бичии болгаш элээди оолдар ара-
зынга тыва национал хүрешке республика
турнири. Эгелээр 10 шак.

ФЕВРАЛЬ 1

• «Гроссмейстер» шыдыраа клувунга
«Шагаа-2019»-ка тураскааткан хөл-шы-
дыраага республика турнири. Эгелээр 10 шак.

• «Херел» спорт залынга 18 хар чедир
назылыг элээди оолдар аразында тыва
национал хүрешке республика турнири.
Эгелээр 10 шак.

• «Херел» спорт залынга 1974 чылда
төрүттүнгөн болгаш оон улуг назылыг хоо-
чуннар аразында тыва национал хүрешке
республика турнири. Эгелээр 14 шак.

ФЕВРАЛЬ 2

• «Сүбедей» спорт комплекзиниң
шөлүңге Тыва Республиканың күүсекчи
эрге-чагырга органнары биле Дээди

Хуралдың командаларының аразында
чилиг хөккееге маргылдаа. Эгелээр 14 шак.

• «Херел» спорт залынга Кызыл би-
Ак-Довурак хоорайларның аразында
манда аайы-биле тыва национал хүреш
республика кубогу дээш маргылдаа. Эгелээр 10 шак.

• «Херел» спорт залының херимини
иштинге «Тевек», «Аргамчы октаарыг»
спортчу маргылдаалар. Эгелээр 12 шак.

• «Херел» спорт залының херимини
иштинге ча-биле «Баг адарыгга» респу-
лика турнири. Эгелээр 14 шак.

ФЕВРАЛЬ 3

• «Херел» спорт залынга эң шили-
дек мөгелер аразында тыва национа-
л хүрешке Шагаага тураскааткан респу-
лика турнири. Эгелээр 10 шак.

ШАЖЫН ЁЗУЛАЛДАРЫ

ФЕВРАЛЬ 3

• Кызылдың «Цеченлинг», «Даши Пан-
денлинг», «Дамба Брайбулинг», «Ганде-
Чайпелинг», Чөөн-Хемчик кожуунну
«Үстүү-Хүрээ», Сүт-Хөлдүн «Дупте-
Шедуплинг» хүрээлеринге «Дугжууба»
ёзулалы. Эгелээр 15, 16, 17 шактарда.

ФЕВРАЛЬ 4-5

• «Енисей» Культура бажыңыгга
Филармонияга, И. Ярыгин аттыг спорт
комплексинге, «Найысылал» арт-төпкө
«Буян-Бадырғы» аалчылар бажыңыгга
Тыва Үндөзин культура төвүңге болгаш
Тываның бүгү-ле хүрээлеринге номина-
л Эгелээр февраль 4-те кежээкин 2-
шактан февраль 5-те эртенгиниң 2-
шакка чедир.

ФЕВРАЛЬ 5

• Дөгээ даанга, «Кадарчы» тура-
каалдың чанынга, Национал паркка
«Сүбедей» спорт комплекзинде Субу-
ган чанынга «Саң салыр» ёзулал. Эгелээр
лээр даң бажында 6 шак.

Ажылчын бөлүктүн хуралы

«УРЯНХАЙ-ТЫВА ЭНЦИКЛОПЕДИЯНЫ» ТУРГУЗАР

Тываның национал музейинге «Урянхай-Тыва энциклопедияны» тургузар талазы-биле ажылчын бөлүктүн ээлчеглиг хуралы болган. Ооң ажылынга Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол, Национал музейинин директору Каадыр-оол Бичелдей, Тывада бойдус курлавырларын комплекстиг арга-биле шинчилээр институт, Тываның гуманитарлыг болгаш социал-экономикашын шинчилелдер институту, Тываның күрүне университети, Тываның өөредилге болгаш эртем яамызы, Эмчи болгаш социал айтырыглар талазы-биле институту болгаш Национал школаны хөгжүдөр талазы-биле институттун төлээлери 100 хире эртемденнер киришкен.

Хуралды Тываның национал музейинин директору, филология эртемнеринин директору Каадыр-оол Бичелдей башкап эрттирген. Каадыр-оол Алексеевич Урянхай-Тыва энциклопедияны чыып тургузар талазы-биле бодал Тываның гуманитарлыг болгаш социал-экономикашын шинчилелдер институтунун удурткучу болуп ажылдап турда, 2010 чылда туттунуп келгенин дыңнаткан.

2012 чылда Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун энциклопедияны чыкче үндүрер дугайында чарлыг үнген болганда, 5 чыл дургузунда сайгарып, аалажып, ажылдың угланышкынын эртемденнер тодарадып алган. Чүгле 2018 чылда адырлар аайы-биле аргаай хемчеглерни ап чорудуп эгизден.

Күрүнениң политиктиг, экономикашын социал айтырыглар талазы-биле уткулалыг улуг төлөвилели «Урянхай-Тыва энциклопедия» – Россияның тавында субъектилеринин бирээзи Республика болгаш тыва чон дунда билиглеринин чыындызы болур. Тик эрткен төөгүлүг оруувус, амгы чуртталгавыс, келир үеде салган соавыс дугайында энциклопедияның кыяларын аяп көрүп ора, делегейинин чурттарының чоннары билип алыр. Бо улуг хемчээлдиг төлөвилелдин алаңдырышкын айтыры база ла черни ээлеп турар. Ындыг-даа эртемденнеринин «Тыва делегейинин нийти организациязы эрткен чылдың октябрь 26-да Россияның президентинин 2 сая 520 муң рубль Грантызын ойнап алганы ужурун билген. Нийтизи-биле Россияда инерцияга хамаарылга чок 10 ажыг нийти шимчээшкиннеринин аразын-шылгарып үнгеш, президент Грантычаалап алганывыс улуг чедишкин болур.

Ооң хун ээлчеглиг хуралывыска кантунелдерни үндүрүп болур бис айтырыг тургустунуп кээр чадавас. Анын төөгүзүндө бир-ле дугаар бүрү адырларда ажылдап чоруур эртемденнер чыгып кээп, чаңгыс соавыг ажылдап эгеледизис. Шупту 7 м болгаш өөредилге албан черлери ажылдап чоруур эртем талазы-биле аспирантылар, кандидаттар, профессорлар, докторлар чыгып келгенин үнчүдүр. Эмчилер, культурологтар, лингвисттер, филологтар, археологтар, геологтар дээш өске-даа эртем-шинчилелдерин кылып чоруур эртемденнер

кады демниг «Урянхай-Тыва энциклопедияны» чыып бижири ажылды чорудуп эгеледизис.

Оларның аразында 17 кижилер кол редакцияга келишкен, арткан 33 кижилер республиканың анык эртемденнери Тыва дугайында энциклопедияның сөз даңзызын болгаш янзы-бүрү материалдарын чыып, белеткээр күүсекчи дузалачылар болур.

Амдызында 12 муң 360 сөс чыгынган. Ол ажылдың чүгле эгизидир. Ук сөстөр даңзызын шилип, редакторлар ажылдар уламчылаар дээрзи билдингир. Бо шыңгы харысалгалыг ажылдың түңнелинде 3 томнуг «Урянхай-Тыва энциклопедия» чырыкче үнер. Салдыгын сорулга езугаар бо 2019 чылда бирги том, келир 2020 чылда 2-ги том база ТАР-ның 100 чылдаан оюн демдеглээн 2021 чылда үшкү томну чырыкче үндүрер ужурулгусу. Чижээлээр, бирги том 3 муң сөстүг, 800 арынның болурун эртемденнер аразында дугуржуп алган – деп, Каадыр-оол Бичелдей Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолга илеткээ.

– Бо кончуг солун болгаш социал ужуру-дузалыг ажыл-дыр. Тыва чонга ховар белек-тир. Ол дээш эртемденнер, силер, бодуңар холуңар-биле хөй-хөй чылдарда уттундурбас артып калыр төөгүлүг тураскаалды тургузуп ап турар-дыр силер – деп, Шолбан Кара-оол байыр чедирип тура чугаалаан.

– Россияның президентинин Грантызынга киржилге тус черниң эрге-чагыргазының хайгааралы-биле эртер боор чүве. Ынчангаш бир-ле дугаарында Тываның Чазаа «Урянхай-Тыва энциклопедияны» бижири талазы-биле эгелээшкенин деткээ. Ажыл кончуг харысалгалыг дээрзин утпаңар. Сөс бүрүзү ханы уткалыг болгай. Ындыг-даа болза тускай эртем-билигилгир кижилер-дир силер, мен аңаа идеген тур мен. Чүге дизе бо чүс-чүс чылдарда келир салгалдарга артып каар үнелиг күш-ажыл-дыр. Каш-даа чылдар эртерге, силерниң ажылыңар хилис барбас, частырыгларлыг азы кандыг-ла-бир политиктиг чагыг деп кым-даа эртемденнерни буруудатпазын чедип алыры чугула.

«Урянхай-Тыва энциклопедияны» бижири, чыып доозар хуусаазынга хамаарыштыр бодалым мындыг: Салдыгын сорулга, хуусаага четтирген дээш-ле хөлүн эрттир далашпазын сүмелээр кижилер-дир мен. «Суг көрбейн, эдээң азынма, даг көрбейн идиң ужулба» азы «Чели каттап хемчээр, чаңгыс каттап көзөр» деген тургузуун, эртем ажылын чедип

үлөгер-домактарны утпаңар. Бо ажылга бистиң республиканың бүгү талаларын чырыдып, көргүзерин утпаза чогуур. «Доозупкан бис ол-ла!» деп илеткээринче азы бирги экземплярин мээң столум кырынче салырынче черле далашпаңар, кол айтырыг энциклопедияның шынары болур – деп, Тываның Баштыңы эртемденнерге чагыг-сүмезин берген.

Тыва Республика болгаш тыва чон дугайында билиглеринин чыындызы болур энциклопедияны тургузуп, белеткээр хуралга киришкен эртем ажылдакчылары башкылар болгаш эмчилер-биле база чугаалажып, оларның кандыг сөстөр даңзызын база кандыг материалдарны киргенин сонуграп айтырдым.

Эгизинден тура бо солун төлөвилелге иденкейлиг кирип эгелээн эртем ажылдакчыларының бирээзинге Тываның национал музейинин килдис эргелекчизи Биче-оол Майныны хамаарыштырып болур.

– 1957 чылдың сентябрьда эртемден Александр Данилович Грач Мөңгүн-Тайгадан эгелээш, Өвүрге четкеш, адак сөөлүндө Барыын-Хемчик болгаш Бай-Тайга кожууннарга барып чедип, хаяда чурумалдарга хамаарыштыр шинчилел ажылдарын дооскан.

Ооң соонда 1990 чылдар төнчүзүндө Санкт-Петербургтан келген эртемденнер Владимир Семенов-биле Марина Клиновская Барыын-Хемчик кожуунунун Дең-Терезин суурдан ырак эвес Сарыг-Даг деп черде хаяда тывылган чурумалдар дугайында шинчилел ажылдарын уламчылаан. Бо бүгү ховар эрте-бурун шагын төөгүлүг болгаш бурунгу шагга чес, демир эзилдирип турган черлер дугайында 10 ажыг материалдарны «Урянхай-Тыва энциклопедияже» саналдап киридим – деп, Тываның национал музейинин эртем ажылдакчызы Биче-оол Майны чугаалады.

Сарыг шажын дугайында «религиоведение» эртемин башкылап турар Тываның күрүне университетинин ректору Ольга Хомушкуну хуралга база бодунун бодалдары-биле үлежип, Тываның төөгүзүнге хамаарышкан сөстөр даңзызы, төөгүлүг болуушкуннар дугайында бодунун сагыш човаашкынын илеретти.

– Бүгү Тываның лама-башкыларының бирги чыыгы 1928 чылда болган. А бирги тургузукчу съездизи 1997 чылда болган. Бо ийи аңгы билишкенин чамдык литературлуг ном-дептерлерде ылгаштырбайн, будалдыр бижири каан таварылгалар эвээш эвес. Ынчангаш ону тайылбырлап бижээш, «Урянхай-Тыва энциклопедияже» кириери чугула – дээрзин ол дыңнатты.

Тываның эмчи-социал айтырыглар талазы-биле институтунун директору Кара-кыс Аракчаа хары угда ийи угланышкынын сөстөр даңзызын киригенин тайылбырлады:

– Бодум амы-хууда Тываның девискээринге шинчилел ажылдарын чоруткан аржааннар дугайында терминнер болгаш улуг эвес чүүлдерни парлап белеткээш киридим.

А кадык-камгалап талазындан совет үеде бистиң республикага кадык-камгалаалының төөгүзү, эмнелге адырынга ажылдап чоран эмчилер дугайында база эмчи мергежилдиг эртемденнеринин аттарын чыып белеткээш, элээн сөстөр кириген бис.

Амдызында бистиң институт 600 хире сөс киридивис. Дараазында базымывыс, кандыг сөстөрни уттупкан бис азы кандыг артык сөстөр барыл деп чүүлду тодарадыр ажылдарны кылыр бис – деп, Кара-кыс Донгаковна чугаалады.

Тываның күрүне университетинин профессору, филология эртемнеринин доктору Мира Бавуу-Сюрюннун чугаазы-биле алырга, «Урянхай-Тыва энциклопедияже» бир-ле дугаарында тыва дылды шинчилеп турган эртемденнерни, тыва дыл тургузуун, эртем ажылын чедип

алган башкыларны, эртемденнерни, оон аңгыда эрги латин бижики-биле Тыва Арат Республикага эрткен вектин 30 чылдарында бир-ле дугаар парлаптынып турган номнары, тыва дыл башкыларын болгаш тыва дыл талазы-биле эртемденнерни өөредип белеткеп турган эртем-өөредилге черлерин энциклопедияже киризе чогуур.

– Чижээлээр, хөй-хөй тыва дыл литература башкылары, чогаалчыларның өөренип, эртем-билиг чедип ап чорааны сурагылы Ленинград университетин, аңаа чеде берген бир дугаар тыва бөлүк студентилерни, аңаа ажылдап турган тыва дыл башкыларын, Новосибирск университетинге билиг чедип алган тыва эртемденнерни, башкыларны, Абаканның башкы институтунга өөренип турган Кызылдың 2 дугаар школазының бөлүк башкыларын база энциклопедияже кирип каан бис.

Оон аңгыда Тываның девискээринге тывылган хаяда бижимелдер, бурунгу төөгүлүг тураскаалдар бар. Ооң иштинде Орхон-Енисей бижикилерин, оларның тывылган төөгүзүн, даш көжээлери база хаяда чурумалдарны шинчилеп турган эртемденнер, оларның кол ажылдары дээш тыва дылды чүглө эртем эвес, тюркологияның бир адыры кылдыр база киридивис.

Филология эртеминин талазы-биле алырга, тыва аас чогаалы база кол черни ээлеп турар болгай. Чоннун аас чогаалын база уттуп болбас. Тыва аас чогаалында эң нептерегей черни тоолдар ээлеп турар. Ылаңгыя маадырлыг тоолдарны черле кириери чугула деп санап турар бис.

Тыва чогаалдың үндезилекчилери, классиктер оларның бижиин чогаалдары энциклопедияга база онзагай черни ээлээри чугаажок. Ынчалза-даа чүглө эң кол чогаалдарны кириери чугула деп эртемденнер аравыста дугуруштувус. Ол дээрге тыва чоннун сагыш-сеткил культуразының өнчүзү болур – деп, Мира Викторовна демдегледі.

«Урянхай-Тыва энциклопедияны» чырыкче үндүрер талазы-биле чугула айтырыгның иденкейлиг эгелекчизи, ооң шимчедикчизи Тываның национал музейинин директору Каадыр-оол Бичелдейнин тайылбырлап турары-биле алырга, Россияның 85 регионундан 79 субъект мындыг хевирлиг энциклопедияны шагда-ла үндүрүп алган.

– Тыва Республика-биле кады чүглө б хире регион арткан. Ынчалза-даа тыва эртемденнер Россия Федерациясында түрк дылдыг чоннарның аразындан бир-ле дугаарында тыва дылдың тайылбырлыг словарын, өске субъектилерге бодаарга, кымны-даа мурнай этимологтук словарыны база Россияның чамдык регионнарынга деңнээрге Тываның төөгүзүнүн үшкү томун база үндүрүп алдывыс.

Бо удаада база салдыгын сорулганы үе-шаанда шынарлыг кылып, күүседип шыдаар бис дээрзинге бүзүрээр мен. Амгы үеде чоокку сорулгавыс бо чылдың март 1-ге чедир чыып алганывыс 12 муң ажыг сөстүн аразындан 3 муң сөстү шилип, арттырып алгаш, 400 арынның сөз даңзызын чырыкче үндүреринге белеткеп, типографияже дужаар бис.

Кылыр ажылдарның хемчээли ам-даа хөй. Чижээлээр, юриспруденция, транспорт база бир онзагай солун адыр спорт дээн ышкыш чамдык адырларга хамаарыштыр медээлер ам-даа чедир чыгынмайн турар. Ону харылап турар яамалар эки ажылдаары күзенчи.

Аңаа деңнээр, экономика, үлөптүр болгаш көдээ ажыл-агыйга хамаарышкан сөстөр даңзызы, янзы-бүрү материалдар долуну база четче кылдыр чыгындып турарын Каадыр-оол Алексеевич хуралга дыңнадып, кады ажылдажылганы күштелдиреринче эртемденнерни кыйгырган.

Мерген ОНДАР.

Виктория ЛАЧУГИНАНЫҢ тырттырган чуруу.

Эртемденге сөс

ЭЖИВИСТИН СӨӨЛГҮ
ЧАГЫЫ

Бо дошка дугайында чүүлдү Марта Олеговна Сиянбиль бистен чарлып чоруур бетинде: «...Сөөлүндө чырыкче үндүрүптер силер» – дээш, берип каан турган.

Марта Сиянбиль, мээң билирим-биле, тыва эртемденнерден идик-хеп темазынга, ооң төөгүзүндө бир дугаар номну бижээн кижилер. А тыва тоннуң хевирлеринге эртем ажылдарын Тываның бирги профессору, дыл эртемнеринин доктору Шулуу Саттың уруу Лариса Сат-Бриль бижээн. Марта Олеговна тыва хеп-сынның төөгүзүн шинчилеп тургаш, тыва хептин кезектеринге сөөлгү өскерлишкннер манчы-кыдаттар-биле келген дээрзин С.И. Вайнштейнниң соондан бодунуң «Тувинский традиционный костюм» деп номунда бижээн.

Марта Сиянбиль Тывавыстың база бир эртем талазы-биле ховар талантылыг шинчилекчи оолдарының бирээзи Вячеслав Даржаа дөг, чонунуң төөгүзү, культуразын келир салгалдарга камгалап арттырар дээш сагыш човап чораан чырык угаанныг кижилерниң бирээзи. Ол 40 хар четкен бе, четпээн бе, көңүс аныяк назынында бистиң аравыстан чоруй барбаан болза, тыва идик-хеп темазынга улуг кылын монографияны арттырып каары чигизинг чок турган. Ооң кыдат символиктег демдектерни бил-лирин кижилер кайгаар. Бистиң фондувуста амбын-ноянның кедип чораан далай чуруктуг тонун көргөш: «Бо тонда демдектерниң утказын чугаалаар болза, бүдүн улуг ном үнүп келир» – деп чугаалап турган. «...Ол тонну каш хонук иштинде мөңзэ эккеп каг, мен демдек бүрүзүнүң утказын тайылбырлап берейн» – деп дилээрзе,

• Марта СИЯНБИЛЬ

ДОШКА – ТЫВЫЗЫКСЫГ УДАЗЫН

Төп Азияның чоннарында дег, тываларга шаандан тура хөмден, демирден, дүктен, аът чели, инек кудуруундан аргаан кылыглар нептеренгей турган. Ол дээрже хендирлер, кожалаң, чеп баглар, аргамчы, сыдым, кур-лар, дужактар, челе, хөне, өөктер, бөрттүң дошказы дээш оон-даа өске. Калбайтыр аргааш, ужуң салбактап каан каастал-га-биле янзы-бүрү дериг-херекселдерни каастап алыр чорааннар. Чижээлээрже, хөөргелерниң (думчук таакпызының хап-тары) халывының – чанчыктарның бажынга, акша-хаптарының адаккы кеззэнге аргып каан салбакты каасталга кылдыр азып каар. Ол хамык идик-хеп, дериг-херексел каасталгаларның аразындан элээн ханы утка сиңген, тывызык, нарын, уран шевери –

бөрттүң тейиниң каасталгазы дошка болур. Дошка деп чүл? Ол дээрже пөс, торгу, хилиң-биле шып каан борбак удазындан, бир ужуң тейинче үндүр, а ийи ужуң кы-дыынче үндүр баглаан бөрттүң тейиниң каасталгазы-дыр. А чиңге удазын-биле дошканы баглап каар болза, хемчээли бичии 1 см хире апаар, ону өөк орнунга ажылгап болур.

Дошка – ол чүгле удазын звес. Ол төнчү чок аас-кежиктиң демдээ – тыва улустуң «өлчей удазыны» деп угулзазының баглаан хевир-дир. «Өлчей» деп сөс, өскээр чугаа-лаарга, «аас-кежик» дээн. Дошканы кал-байтыр чада салыпкаш, «өлчей удазыны» деп угулзаны оон көрүп болур. Дошканы баглап тура-ла, ус-шевер кижилер бөрүзү оон өлчей удазынынга демейин эскерип кааптар. Өлчей удазынын «аас-кежиктиң төнчү чок удазыны» деп турары анаа звес, чүге дээрже оон үнген-кирген ужу чок, чергелешкек шы-йыглары чуртталганың эгези-даа, төнчүзү-даа чогуң база амыдыралдың удаа-дараа келир болуушкуннарын көргүскени болур.

Дошкада шажын-философчу утка база сиңниккен. Тибеттен Тыва чуртунга келген сарыг шажынның ыдыктыг демдектери-биле алыр болза, «өлчей удазыны» бүгү дириг амытаннарга төнчү чок ынакшылды илер-дип турар демдек болур.

Дошка, «өлчей удазыны» деп угулза, буддизмниң «шириваста» деп ыдыктыг дем-дээ – бо үш демдектиң утказы чаңгыс. Ын-чангаш дошканы бөртке баглаары дээрже-

ле бөрттүң эззинге аас-кежикти, өлчей-кежиктиг чуртталганы йөрзөп турары болур.

Бөрттерин колдуунда кызыл өңнүг дош-ка-биле каастап алыр турганнар. Дошкалыг бөрттерни хар-назыны, шыдалдыг, шыдал чогу хамаанчок кедип чораан. Чүгле харын, эрге-дужаалдыг күрүне ажылдакчылары дошка орнунга дужаал аайы-биле янзы-бүрү үнелиг даштардан кылып каан чиңзелерни бөрттеринге кадап кедип чорааннар.

Тыва бөрттер янзы-бүрү хевирлерлиг: шиш баштыг маактыг бөрттер, оваадай бөрттер, калбак бөрттер, өг хевирлиг до-вурзак бөрттер. Хүн бүрүдө кедер бөрттерге тыва улус дошка баглавас турган. А байыр-лал хүннеринде дошка-биле каастап каан бөрттерин кедер чорааннар. Байырлалдың, хүн бүрүнүң бөрттерин аңгылап кедип шы-давас, хире-шинзэ багай яды улуус байыр-лалдарда бөрттеринге ийи кызыл маакты даарааш, тейинге кызыл дошканы баглап алыр чораан.

Байырлал шинчилиг кызыл дошканы бөргүңге кедери чон аразынга нептеренгей турган.

Дошканы бөрттүң тейинге баглаары уткалыг бе? Ийе. Кижиниң бажы, ооң тейи, тыва тоннуң үстүү хойну дег, ооң мага-бодунуң эң ыдыктыг черлериниң бирээзи болур. «Хайындырыңмай Багай-оол» деп тоолда бичии маадыр оолдун хевин мын-чаар көргүскен:

Дөрт буттук ширээ артында
Тейинден Очур-Макай бурганның,
Хаваандан Мага-Хала бурганның
Херел чырыы чайыннаан,
Алдын оваадай бөрттүг
Сес харлыг оол олурган.

Бо тоолда бичии оолдун хеви дайынчы хеп болуп турар. Чүге дээрже буддизмниң камгалакчы дайынчы бурган Махакаланың херелдери оолдун хаваандан үнүп турар. Оолдун тейинде алдын оваадай бөргүндө өске, дайынчырак бурган Ваджрапаниниң херел-чырыны чаңчып турары оолду камга-лакчы маадыр кылдыр көргүскен.

Чүдүлгө үезинде бурганны алаң-доос чечектиң олудунда болгаш Хүннү, Айны тейиниң кырында кылдыр чүдүкчү кижиниң бодунун бодалынга бодап алыры дээрже сарыг шажынның чаңчылы-дыр. Ынчангаш тыва чоннуң бөргүнүң тейинге дошканы Хүн биле Айның демдээ кылдыр кызыл азы ал-дынналчак, мөңгүнелчек өңнүг пөстерден баглаар.

Шаандан тура тыва улус ада-иезинге база ада-өгбелеринге улуг хүндүктелди көргүзүп чораан. Улуг улустуң сөзүндө эртпес, чагыг-сөзүн дыңнаар. Оларның адын адавас, адаар болза, кончуг чымчак, ойзу-кыйзы адаар чорааннар. Ада-иезиниң үлгөр-чижээн, оларның амыдыралга арга-дуржулганын кончуг камныг, хумагалыг салгалдан салгалче дамчыдып келгеннер.

ол тонну аппарып берип четтикпээн мен. Ол хонуктарда чок апарган болган.

1990 чылдарның эгезинде Тываның Алдан-Маадыр аттыг му-зейинге ажылдай бээримге, музей ажылының бир кол угланыш-кыны эртем-шинчилеп ажылы болган. Бир темадан шилип алгаш, лекция бижир сен деп даалга алган мен. Ынчан музейниң директорунуң эртем талазы-биле орапакчызы Людмила Монгуш биле эрте-бурунгу төөгү килдизиниң даргазы Людмила Куулар тыва национал идик-хеп темазын ап алзыңза кандыг чүвөл дээр-ге, чөпшээрештим. Ынчан амгы Тываның гуманитарлыг болгаш социал-экономика шинчилелдер институтун Тываның дыл, литератураның болгаш төөгүнүң эртем-шинчилеп институту деп адап турган. Ол институттун база бистиң музейниң эртем библиотекаларында тыва идик-хепке хамаарышкан литерату-раларны номчуп, херек чүүлдерни ушта бижип кириптим.

Бир-ле хүн Марта Олеговна Сиянбиль чаа бижип турар номун-га тыва хептер чурукка тырттырып ап, музейге келген. Хеп-сын темазынга лекция бижип эгелээнимни чугаалааш, ажылымны көргүстүм. Оон ол мөңзэ эртем ажылын канчаар бижиптин, ооң нөгөлдөрүндө эгелээш, айтылганы (ссылка) канчаар кылы-рындан бээр, айтып берип, харын-даа бижип турган номунуң баш-тайгы сөзүглелин берип кагды. Оон эгелээш, Марта Олеговнаның ачызында, янзы-бүрү темаларга эге чөмө-шинчилеп эртем ажылдарын (лекция, статья) бижип турар апарган мен.

Ынчалдыр-ла Марта Олеговнаның аяныг хөнү сыны, кыдырык чараш карактары, суук кара кылагар чажы, угаанныг, дузааргак овуур-хевирли мээң сагыш-сеткилимге уттундурбас кылдыр ар-тып калган.

М.О. Сиянбиль хоорай кижизи болгаш, тывалавас, колдуунда орустаар, а бижирде, чүгле орус дыл кырынга бижир кижилер. Ын-чангаш ооң орус дыл кырында сөөлгү ажылын бодум очулдургаш, силерниң кичээнгеийнерге бараалгаттым.

Роланда ХОВАЛЫГ,
Тываның национал музейиниң архив эргелекчизи.

«Ада сөзүн ажы-рып болбас, ие сөзүн ижип бол-бас», «Ада чок-та, чартык өскүс, ие чокта, бүдүн өскүс» деп үлгөр чугаалар ооң бадыткалы. Өг-бүлөгө эр кижилер хүндүлээр, ынчангаш өгнүң эр эззиниң олу-ду безин эң хүн-дүктелдиг черде-дөрдө, бурганнар чанында болур чораан.

Дошка үш адыр чалбыыш от хевирлиг болгаш эрткен үениң, амгы болгаш келир үениң салгалдарының чаңгыс дөсте, удазын-да, чаңгыс баг дег, тудужун көргүскен демдек болур деп база турар. А ол удазынның эгези ада-өгбелерниң, ада-иениң мерген угаанын-да, күжүндө.

Ынчангаш дошканы бөрттүң тейинге баг-лаары өг-бүлезинге, одаанга, төрөл угунга, ада-өгбөзунге, ада-иезинге хүндүктелди база төнчү чок аас-кежиктиң, узун назынын, бүгү-ле дириг амытаннарга ынакшылдың демдээ болур.

Дошканы бичии чинчилер (бисер) дизип тургаш, кылыр турганнар. Улгадып на-зылаан улус колдуунда кызыл өңнүг шуру (коралл) даштан кылган чинчилерден кылыр турган деп сактып чугаалап чорааннар. Үнелиг даштар оюу (бирюза), жемчуг болгаш өске-даа даштар-биле дошканы каастаар турган чадавас. Тыва национал музейниң фондузунда совет үениң шилдегер чинчи-лерден кылып каан дошкалыг бөргүн чижек кылдыр чугаалап болур.

XX вектиң эгезинде маньчжур Цин күрүне дүшкени-биле эрге-дужаалдыг кижилер үнелиг даштардан, хүлер, шилден кылган чиңзелер бөрттерин кетпейин барган. Ын-чангаш чиңзе орнунга янзы-бүрү өңнерлиг (кызыл, ногаан, ак, мөңгүнелчек) дошка-ларны бүгү тыва чон бөрттеринге баглай бергеннер.

Дошканы кылырда, ус-шеверлер да-раазында чурумну сагыыр чорааннар: үстүнче үнген уну дошканың бодунуң борбак кезиниң чартыныга дең болур. Бир звес узун апаар болза, аяныг чараш хевирин чидирип алыр.

Сөөлгү үеде дошканың үстүкү унун ийи ак чинчи-биле каастаар апарганын эскерген мен. Ол тускай утка берип турар бе, тур-бас бе, билбес мен. Ооң-биле ада-иениң демдээ көргүзүп турар чадавас. Бир звес ындыг болза, хеминиң ак жемчуг деп дажын ажылгаары эки боор, чүге диге ол чөөн чүк улузунуң костюмунуң каасталгазынга ажыл-лап турганы билдингир үнелиг даш болур.

Боттарының чаңчыл болган хевинге дошканы ажылгаары чүгле тываларда звес, буряттар, моолдарда база бар.

Болган таварыла

УДУП ЧЫТКАН
ЭЛИК

Алдың ээзи назы-х Адөгүй берген Констан-Даңаа хүннүн-не хоюн, и-терин кадып алгаш када-чаңы-биле малының соон-аъттанып үнүпкен. Ооң ма-кадарар чери делгем хову-тузунда Бай-Хөл девискээр-болгай. Хөлдүң чөөн, мур-талазы хөй оът-сиген үн-хараганнарлыг чер. Ол че-янзы-бүрү чечек өң-баа-үнген, хову чериниң хоолу-кандыг оьду чок дээрли. Хөпчөк доктаап оьттаар. Малдың амданнанып чи-кулча безин каш янзы үн-хой, төве, кижилер кулчазы дэ-ле баар.

Кадарчы улгады бер-кижи болгаш, буттары багай-дан аьдындан шоолуг дүшк-чораан. Чайның изии тү-чеди ай турган. Хүн херелде-чидирти шонуп келген. Ол кадарчы-биле кайгамчык эл-таварылга болганын боду-даа сактып чугаалаар.

Хүнзедир хоюн, инзэн-дарып хүнзээш, чаа-ла чан-келгеш, шайлап оргаш, чер-чугаакыр чаңы-биле: «Бо х-Бай-Хөл бетинде хараган-аразынга хоюн кадарып ту-дум. Элдеп, хөктүг-даа сол-таварылга болду» – дээш, чу-зын уламчылаан – Бир хара-чанындан аьттыг эртип чыд-рымда мөөң хараган аразы-бир чүве чыдар. Ылавыл-көөрүмге, элик де. Бо канда-чоор, балыгланган чүве ы-наан дээш чоокшулап алга-аьт кырындан кымчым-бил-оожум идеримге-даа чыда-Оон аьдымдан дүжүп алга-өлгөн чоор бе дээш караан э-гээм-биле базып көрдүм-да-дириг-ле, тынып чыдар болга-Оон будум-биле аңдара те-тейин адырам деп бодапка-теверимге, харалааның эли-тура халааш дөзип ыңай болд-Аьттаныпкаш, ам кайда бард-дээш дилээш чоруптум, кайы-тыптыр дээр силер.

Мындыг кайгамчыктыг чү-көрбээн мен. Харын-даа эгези-де аьдымдан дүшпейн, узун-ным ужуң кымчым-биле илге-чуларлай тыртыптайн кылды-бодап дап бердим, четпедим-Ол ынчанган болзумза, кыр-ган бодум халап болган мен-Элик тура халыырга, аьдымда-андарылгай мен, кончуг тене-кырган. Ынчанмааным чаяа-болган чүве, ол звес болза а-мал хөлзедип, та чүү болгай-деп түңней аарак солун чуга-зын доозуп каан.

Солун чугаа соонда оон-моон өг ишти дыңнаан улусту-чугаазы база төктүп келген.

– Ол элик чүге ынчап чыт-каны ол, кырган-ачай? – деп-улуг огулунуң биче оглу Со-айтырган.

– Изиг хүнде кижилер ышк-хараган иштинге сериитенип-чытканы ол-дур аа – дээр киж-бар.

– Азы шын-на балыгланган-элик ирги бе? – деп, бирээзи-чугааланды.

– Чок, ол балыгланган бол-за, чыткан черинге ханы тургай-Ындыг чүве база турар элдеп-тиг чиктиг чүве – деп, кадарчы-выс харыылаан.

– Улустуң чугаазында алырга, кончуг ымыраалыг-девидээш, хараган, ыш иш-тинге хорааш чыдыптар дээр-деп, өгнүң херээжен ээзи-түңнеп каан.

Борбай ӨЛЗЕЙ,
Бай-Даг суур

Алексей Делгер-оол

Алексей (Салчак) Канчыыр оглу Делгер-оол 1928 чылдың март 28-те Бай-Тайганың Улуг Ооругга төрүттүнген. 1947 чылда Кызылдың №2 школазын мөңгүн медаль-биле дооскан. 1947 чылдан 1949 чылга чедир Ленинградтың күрүне университетинин Чөөн чүк факультетинге өөрениген.

1949 чылдан 1951 чылга чедир анын аныяктары солунга корреспондентилеп ажилдаан. 1951-ден 1952 чылга чедир Бай-Тайга кожуунун Бай-Тайга чеди чыл школазынга өөредилгелекчилээн. Ооң соонда Шуйнун чеди чыл школазынга бир чыл (1952-1953) директорлаан. 1953 чылдан 1957-ге чедир Ленинград университетинин Чөөн чүк факультетинге өөредилгезин уламчылаан. Чөөн чүктүн дыл (тыва) талазы-биле эртемниг апарган. Оон чанып келеш, Барыин-Хемчиктин Аксы-Барлык талазынга 1957-1958 чылдарга чедир эртен дыл болгаш чечен чогаал башкылар турган. Бо одуругларның авторунун аныяктары. 1958 чылдың өөредилгезин өстүп турда, башкыыс: «Мени Кытайга ажилдаарынче чалап тур, ынаар арым ол, эки өөренир силер» – деп элге чагып, байырлашкан кижилер. Бир он ай чаңы чүзүндө дизе, ынчан школага кетсе-даа, тыва-даа бот кыс башкыларга хей чүве. Ол оларны тоовас башкыларга, ыг-сили денди, садыгдан эът садыгаш, салааларының бажынга ылдырткан алгаш чанар.

Делгер-оол Тываның эртем-шинчилел институтунга ийи чыл ажилдааш, 1960-1966 чылдарда Тываның ном үндүрер ижине редакторлап турган. Ооң соонда Шыңлыштинде (1967-1971) Тыва АССР-ин Сайыттар Чөвүлелинин чанында радио болгаш телевидение комитетинин корреспондентилеп ажилдаан. 1972-ден 1983 чылга чедир «Тываның аныяктары» солунга очулдурукчулап турган. Мен ол үеде (1970-1973) ук солунун редактору турган мен. Тергилер эки очулдар, ооң кылган ажилындан чаңгыс ыг сек-даа тыппас турдум. «Прошел год огонь, воду и медные трубы» деп сүлгөргө сөстөрүн «Көрбээн чүвези,

көдүрбээн хөңзэ чок» деп кедергей тывынгыр очулдурупкан.

Аныяктар солунундан үнгөш, бир чыл иштинде (1983-84) «Шын» солунга корреспондентилеп ажилдаан. 1985 чылдың февраль 1-ден 1997 чылдың майга чедир Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүн эртем-шинчилел институтунга баштай бичии, оон улуг эртем ажилдакчызы бооп ажилдаан. 1988 чылда назынының аайы-биле пенсиялай берген.

«Ада-чурттуң Улуг дайынының 1941-1945 ч. Тирилелгезинин 50 чылы» медаль-биле база «СССР-инин парламентазының тергилерин», ВЛКСМ Төл Комитетинин «Лениннин ады-биле бежен чыл» деп хөрөк демдектери-биле шылгараңгай күш-ажылы дээш шаңнаткан.

Башкымын күш-ажылчы намдарының дугайында кыска, кургак барымдаалар ындыг-дыр. Кыры-биле көөргө, ол каш чыл башкылаан, ооң соонда колдуунда корреспондентилеп, очулдурукчулап, редакторлап, күш-ажылчы намдарының чүгүл сөөлгү чылдарын эртем-шинчилел институту-биле холбаан бооп турар. Ол бүгү шыныын шын, ындыг-даа бол, хөрөк кырында А. Делгер-оол төөгүдө балалбас исти эртемде болгаш очулдаа арттырып каан. Ол эртем ады камгалаваан-даа болза, кандидат хамаанчок, доктор-даа деп бижиктиг эртемденнерден хөйүн кылган. Ам ону шыныдып көрей.

ДЫЛ ЭРТЕМДЕНИ

Алексей Канчыыр оглу Делгер-оолдун эртем ажилдарының ниити узун саны үжөн бир. Совет үеде парламента, радио, телевидение бижикчилерге гонорар төлөп турган. Ном үндүрер чер чогаалчыларның «соксаал чок саап ижер инээ». Олар ному үнерге-ле, муң-муң акшаларны холга алып. Солуннар, радио, телевидениеге ажилдап турган журналистер шалыңындан аңгыда гонорар немей ажилдап алып. Салчак (Алексей) Делгер-оол дег чогаалчыгы очулдурукчу кижилер гонорарны хөйүн ажилдап алып. СССР буурап дүшкен соонда гонорар чиктен, редакциялар ядраан. Ында орус-тыва словарьлар колдап турар. Чижээ, Тыва дылдың тайылбырлыг

словары Том II. А. Делгер-оол (к.с деп үжүктөр). К – арыннар 9-307, с – арыннар 595-796. Ынчан кээрге тайылбырлыг словарьның барык хөй кезин, 508 арын (641) А. Делгер-оолдун, чүгүл 288 арынны (36%) өске эртемденнер кылган бооп турар. Тыва дылдың тайылбырлыг словарьның ийги томунга шак бо хире улуг, онзагай, харын-даа шылгараңгай салышкынны канчап демдеглесес боор. Тыва эртемденнеринин аразында А. Делгер-оолдун чуруун шагда-ла азар турган. Ол чамдыкта «будады» бээр боорга, чедир үнелээзини чажыт эвес. Өскөлөр база «арыг-тас» эвес-ле болгай.

Институттун хоочун эртемденнери Алексей Канчыыр оглу Тере-Хөл чорааш бижээни «Тере-Хөл чурттакчыларының чугаазында онзагай чүүлдерни» ам-даа мактап чугаалажыр. Ол черниң чонунун онзагай дылын шинчилээн эртемденнер Делгер-оолдун бижээн чүүлүн оюп эртип шыдаас.

Ооң соонда Бай-Тайганың, Тес-Хемнин чонунун дылының онзагай талаларын, Чөөн-Хемчиктин, Тожунун чурттакчыларының диалектилерин база тодараткан. Эртемден тыва бижик демдектеринин дүрүмнерин тайылбырлап, көдээ ажил-агый, ниитилел-политиктиг словарьларны тургусуп, дыл эртемденнеринин ажилдарын идепкейлиг үнелеп чораан.

Билдиги очулдурукчу

Совет үеде очулга ажылы онзагай черни ээлеп турган. А. Делгер-оол эң шыырак, билдиги очулдурукчуларның санына кирип турган. Очулганың теориязын ол хандыр өөренип турган. Ол Ф. Энгельстин, В. Лениннин база А. Пушкиннин, Ю. Лермонтовтун, Н. Некрасовтун, Л. Толстойнун, М. Горькийнин, Э. Хемингуэйнин, А. Фадеевтин, В. Астафьевтин болгаш өскөлөрүн-даа чогаалдарын тыва дылче очулдурупкан. Ооң библиографиязын Ч.Ч. Норбу тургузуп турар. Ол Совет Эвилелинин база Моолдун барык бүгү чогаалчыларының хорам дээн шүлүктөрүн, чечен чугааларын тыва дылче очулдурупкан.

Мээң хүндүлүг башкы «оттук суг» амзаарыңа шала кошкак чораан. Ол дугайында допчу намдарында тайылбырлар-даа бар. Ол хирезинде ажил дээнде тынын садар. Оожум-топтук, кижизиг, биче сеткилдиг. Даргалары чемелээрге маргышпас. 1999 чылдың

март 19-та директорнун адынга бижээн билдиреишкени ону бадыткап турар. Ында ажилдан эки тура-биле үндүрерин дилеп, ынчалзажок тыва дылдың тайылбырлыг словарьн тургузарыңа киржир күзелени илереткен.

А. Делгер-оол башкы-биле Пролетарская кудумчузунда Татарчук Стюра кырган-авайның бажыңыга бир өрээлди хөлезилеп чурттап турган бис. Баштай башкым, ооң соонда 1962 чылдан тура мен. Алексей Канчыыр оглуна институт чанында, парк аксында, бажыңдан өрээл берген. Оозу үстүндө дамдылаар. Стюра кырган-авай Делгер-оолга төрээни оглу дег ынак. Барык улуг хүн санында-ла «Күжүр Алешам кандыг чурттап тур ирги, барып көрей» дээш элейтип-ле каар. Оон келгеш, «дамдылавышаан хевээр-дир» деп хомудаар. Дараазында база-ла бажың чоруптар. Ынчан авазыңа дузалажып, шала чүп турган бичии Чеченага Алексей Канчыыр-оол бүдүү мынча дээр: «Бир эвес акша чок апарзыңа, дуу хевистиң азын аяптыр эвес сен бе». Шынап-ла бир катап хевис адаанга үш акша суп каан болган. Ол үени-биле көвей акша-дыр. Шак ынчаар чаңгыс удаа эвес дузалап турганын Норбу ам-даа сактып чоруур.

Мээң эргим башкым, Алексей Канчыыр оглу Делгер-оол дугайында кыска чүүлүм ол-ла-дыр. Бир-ле катап төрээни чериниң дугайында бижип бээрин оон дилээн мен. Ол меңээ дыка хөйүн бижип берген. Ооң бижээн кожамыктарындан чүгүл ийини маңаа кириен.

Хову боорга шапкан-на мен,
Хорум дажын билбээн-не мен.
Хостуг боорга хонган-на мен,
Хоптай бээрин билбээн-не мен.
Шөл-ле боорга шапкан-на мен,
Сөөкенин билбээн-не мен.
Шөлээн боорга хонган-на мен,
Сөглей бээрин билбээн-не мен.

Ол бо ырда ышкыш «хостуг, шөлээн» боорга хонуп-дүжүп чорааны чегенчиг-ле боор. Бо талазы-биле ооң идепкей чогуң ылап-ла билер мен. Бүгү назынында өг-бүлө чок чурттаан. Ынчангаш хөйүн кылыр аргалык болган.

Башкым дириг чораан болза, эрткен чылын тозан харлаар ийик. Ооң кижизиг овор-хевири мээң сеткилимде чурттап чоруур.

Монгуш БАЙЫР-ООЛ,
эртемденниң өөреникчизи.

Россия Федерациязының Истелге комитетин 2011 чылдың январь 15-те Президентизинин эгелээшкини-биле тургускан.

Истелге комитети дээрже россияжи тилелге хоойлу-дүрүмнүг болгаш түг чорукту быжыглаарыңа улуг дузалыг күрүнениң бот-тускайлаңны болур. Ооң тургустунган хүнүңе скааткан байырлыг хуралы РФ-тин Республикада Истелге эргелелин эл эрткен. Аңаа истелге комитетинин тукчулары, аппараттың болгаш дээрлерде истелге килдистеринин адыкчылары база хоочуннар кириш-

Комитет тургустунган үезинден эгел, хамаатыларның эрге-ажыктарын аш күрүнени кем-херектиг семээш-терден камгалаар угланышкынныг

Истелге комитетинде

ЧӨПТҮГ ЧОРУК ДЭЭШ

ажылды кылып чорудуп турар» – деп, истелге комитетинин удуртукчузу Юрий Владимирович Федотов, демдеглээн.

Истекчи мергежилге бердинген салгалдарны кижизидип, хоойлуга бараан болуп, хөй чылдар дургузунда ажилдап чораан хоочуннарга өөрүп четтиргенин илеретпишаан, тускай белектерин сөңнээн. Ажилдың чедишкенин үрөтүннели дээрже дыка хөй истекчилерниң ачы-хавыязы деп үнелээш. Хүндүлел бижик-биле А.А. Кууларны, Т.В. Ховалыгны, Ч.В. Кежикейни, К.К. Оюну, Е.О. Хумбуну, өөрүп четтиришкени бижии-биле Х.Т.

Кууларны, Ф.Р. Дондайны, О.А. Ооржакты, О.Д. Кууларны, Е.Н. Чикитти шаңнаан.

Онза өөрүп четтиришкени Кызылдан А.А. Куулар, Т.В. Ховалыг, Ф.Р. Дондай, Улуг-Хемден Ч.В. Кежикей, С.С. Сырбыкай, Ш.К. Хомушук, Барыин-Хемчиктен Ч.М. Кыргыс, Чөөн-Хемчиктен А.С. Намчыл, А.О. Кыргыс, А.А. Маады, Эрзинден А.С. Ёнзак, К.А. Саая болгаш өске-даа истекчилер төлөптүг болган.

Делегейниң коррупцияга удур хүнүңе тураскаадып, бичии уругларның уран чогаалдыг мөөрейинге киришкени дээш, Тываның өөреникчизи Асия Оюну Россия Федерациязының Истелге комитетинин мурнундан өөрүп четтиришкенин бижии-биле шаңнаан.

Истелге эргелели аар кеземче херектер талазы-биле баштайгы истелгелерни чорудуп турар. 2018 чылдың иштинде 1129 хире кеземче херектерин истээн, оларның 696-зынга хамаарыштыр түңнел шиитпирлерни үндүрүп каан, ооң иштинде 488-ин судче чоруткан. Истеп дооскан ниити херектерниң 343 азы 60 хуузу аар болгаш онза аар херектер болур: 72-зи өлүрүүшкүн, 63-ү кижиниң эр-херээжен харылзаага хостуг эргелиг болурунга удур, 38-и сагышты-биле кадыкшылга аар хораны чедирген түңнелинде кижини амы-тынындан чар-

Хоочун истекчи М.Ш. Чодуй.

ган, 40-и экономиктиг болгаш коррупция угланышкынныг, 85-и бичии уругларга хамаарыштыр үүлгеткен херектер, назы-четпээннерниң 92 кем-херек үүлгеткенин истеп илереткен. «Эрткен чылдарның» деп чергеге хамааржыр 27 кем-херек истекчилерниң база иштики херектер органнарының ажилдакчыларының демниг ижиниң ачызында истеп дооскан. Истекчилерниң тускай сорулгалыг ажылының түңнелинде 37 сая рубль хемчээлдиг каража-когаралды төледир арганы берген.

Когараан кижиниң эргелерин болгаш сонугалдарын камгалап, социал эп-чөптүг чорукту катап тургузарынче угланган ажилдың эки үрө-түңнелин чүгүл ак сеткилдиг, чүткүлдүг болгаш билдиги мергежилдин ачызында чедип алыр дээрзин ол демдеглээш, истелге ажылының көргүзүлгелерин экижидеринге үлүг-хуузу кирип, шудургу ажилдаарынче кыйгырган.

Алла НУРСАТ

РФ-тин ТР-де Истелге комитетинин удуртукчузунун улуг дузалакчызы.

Шагаа бүдүүзүндө

САЛГАЛ ДАМЧААН
УРАН ХЕВИМ

Шагаа бүдүүзүндө Кызылга тыва национал идик-хеп делгелге-ярмарказы болур.

Тыва чоннуң ынак байырлалы Шагаага тураскааткан "Салгал дамчаан уран хевим" деп делгелге-ярмарканы январь 25-26 хуннеринде Улусчу чогаадылга бажыңга эрттирер. Шагаа бүдүүзүндө дөрт чыл улай эртип турар ярмарка-делгелгени ТР-ниң Культура болгаш туризм яамызының удуртулгазы-биле Республиканың улусчу чогаадылга төвү болгаш Тываның Дизайнерлер эвилели органиастаар.

Ооң кол сорулгазы – республиканың чурттакчы чонунуң аразыңга национал идик-хепти байырлалдарда болгаш анаа-даа хуннерде кедерин непередири, национал идик-хепти болгаш каасталга-шимелдени кылып даараарын сайзырадыры, ол ышкаш национал идик-хеп, бөрт, каасталга, суй белек, дериг-херексел кылып даарап, сайгарып турар ус-шевер мастерлерни деткири.

Эрткен чылын ук делгелге-ярмарка 50 ажыг ус-шевер мастерлерни чыгган. Делгелгени аңгы-аңгы шөлдерге чарган: даштыкы болгаш чийк хеп, каасталгалар, бөрттер база кезээки каас идик-хеп. Даштыкы хепке тыва тон болгаш национал аян-шинчи кириген чолдак тоннарны делгээн. Ол ышкаш мастерлер торгудан, хорагайдан, кештен кылган ажилдарын чонга бараалгаткан. Чижээлээрге, чүгле үндезин тыва тоннар даараар ус-шевер мастер Алдын Хомушку садып алыкчыларыңга тонну канчаар аштап, арыглаарын база канчаар шын кедерин көргүзүп сүмелзэн, Эр кижитыва тонунуң курун хининиң джунга куржаныр ужурулуг. Ол чүңү чугаалап турар дээрге, эр кижитезин хундүлээр болгаш ооң-биле аразында харылзаазын камгалап турарының демдээн көргүзүп турар.

Бистиң корр.

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

ИЗВЕЩЕНИЕ

В администрацию Чаа-Хольского района поступило заявление от гр. Российской Федерации, Ховалыг Буяна Николаевича о предоставлении земельного участка в аренду на 20 лет из земель населенного пункта для индивидуального жилищного строительства, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Степная, дом 26, с общей площадью 800 кв. м. с кадастровым № 17:14:0101028:858 (Постановление об утверждении схемы расположения земельного участка на кадастровом плане территории от 12.12.2017 г. №440).

Лицам, заинтересованным в предоставлении данного участка, в течение тридцати дней со дня опубликования и размещения необходимо подать письменное заявление, также для ознакомления со схемой расположения земельного участка по адресу: 668221, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина, 8, отдел по земельным и имущественным отношениям администрации Чаа-Хольского кожууна, тел 8 (394) 43-2-12-18.

Дата окончания приема заявлений: 21.02.2019 г.

Начальник отдела по земельным и имущественным отношениям администрации Чаа-Хольского кожууна Кенден Х.П.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.О. ХЕРТЕК.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000, Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб.: 29-32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.О. Хертек — 2-01-35.
Кол редакторнун оралакчызы Д.С. Монгуш — 2-17-91.
Секретарь А.А. Лагзы — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Л.Б. Очур, С.С. Кужугет) — 2-18-10.
РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Нийтирил-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. М.О. Ондар).
Экономика, үлетпүр болгаш көдээ ажил-агый (редактору А.Д.Б.Түлүш).
Социал айтырылгар (редактору Н.С. Эрген, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94.
Культура, чогаал, медээлер база спорт (редактору А.Н. Соян).
Очулга (редактору А.К. Ооржак).
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40101810900000010001
УФК по Республике Тыва (ГАОУ РТ «Редакция
газеты "Шын"» П/СЧ 30126174260)
БИК 049304001 ИНН 1701008465
КПП 170101001
Отделение — НБ Республика Тыва, г. Кызыл.

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалык коммуникация-
лар адырыңга хайгаарал талазы-биле
Федералдыг албанның Тыва Республика
талазы-биле эргелели «Шын» солунну
2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккөн.
Херечилдиндугаары — ПИ № ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» КХН-ге парлаан.
(Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның ай-
торларының бодалдары редакцияның туружу-биле
дүүшпейн барып болур. Айтылган саннары болгаш
өскө-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар
боттары харылаар.

Чагыдылга индекс: хуу кижилерге — 11530,
организацияларга — 31730
Солун неделяда үш катал үнер.
Хемчээли 3 парлаар ама.
Номери парлаггаже дужааганы:
график өзүтаар — 18.00, херек кырында — 17.00.
Солун келбейн барганда, 2-18-10 телефонне долгаар.

Бай-Тайгадан медээлер

Театр чылын ажиткан

Тээлиниң Н. Өлзей-оол аттыг Культура бажыңга театр чылының ажы-дышыкы болган. Эртеңи шакта фойеге ус-шеверлер, чурукчуларның кылган ажилдарының делгелгези-биле эгелзэн. Аңаа Х.К. Тойбу-Хаа аттыг чурулга школазының уругларының чараш чуруктары биле төпчүтүнген ном саңының делгээн солун тыва шиилер номнарын чыгып келген чон сонургаан. Улаштыр бичии уруглар аразыңга тоол көрүлдери эгелзэн. Кызыл-Даг сумузундан Кужугеттерниң өг-бүлезиниң Ойнаарактар театры онзагай болган.

Байырлыг кезээ кезээ 6 шакта эгелзэн. Аңаа шупту сумуларның клуб ажилдакчыларының аңгы-аңгы шиилерден үзүндүлерин, уран номчулгаларын, солун концертин бараалгаткан. Ылаңгыя Н. Өлзей-оол аттыг Культура бажыңга ажилдакчыларының көргүскени Клара Сагдының «Аржаалайның буураашкыны» деп шиизинден үзүндү, Виктор Көк-оолдун «Хайыраан бот» деп шиизинден Караның монологу библиотеканың идепкейлиг номчукузу, кожуунда баш таарыкчызы

аныяк кыс Аистлана Салчак база ыраккы Кара-Хөл суурла көдээ клуб ажилдакчылар көрүлдери көрүкчүлөр сонуу. А уран номчулгалар база ыр ТР-ниң культуразының алда ажилдакчызы, хоочун башкылина Чыдым биле кожуунну эмнелгезиниң хундүткелдиг ажилдакчызы Светлана Төртөн-оол ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы лана Самбы-оол болгаш ко- нун Д. Хүреш-оол аттыг уран школазының башкызы Чыжы Бартанның өөреникчилери тө- күүсеткен.

Ниитизи-биле шупту сум немелде өөредилге төвү «рал», Д. Хүреш-оол аттыг чүүл школазының башкылары, ниитижилер идепкейлиг кири- Зал долдур чыылган улуг-биче кожууннуң культура эргелел удуртукчузу Надежда Таргын Төлээлекчилер хуралының газының оралакчызы Айлаң Ш- чап байыр чедирип, чараш йө- дерни салган. Бай-тайгажылар кө- хөглүг дыштангаш, тарап чанган

Шүүгү ажилдакчылары — чемпионна

Тээлиге албан организациялар аразыңга ай санында маргылдаалар болуп эртип турар. Бо удаада хол бөмбүүнүң маргылдаазыңга 9 коман- да киришкен. Бир дугаар үе шагында чагырга командазы келген, оларның удуртукчузу Бай-Тайга кожууннуң чагырга даргазы Алдай-Мерген Ал- дандайович Ховалыг.

Оюннуң онзагай дүрүмүн таныш- тырайн: коллективтен албан удуртуп турар даргазы, оралакчызы, коче- гарлары, аштакчылары киришкен. Бир звес удуртукчузу оюнга келбээн болза, артканнарын киришкен. Даргазы чедип келген, таңнылы киришпээн болза, база маргылдаадан казып кааптар. Ниитизи-биле 9 команда бүдүн-бүрүн четчелеттингеш, ки-

ришкен. Түңнелинде бир ду- черни кожууннуң федералдыг албанының командазы чаалап ал- даргазы улуг судья Аяна Майна, 2 дугаар черни төпчүтүнген саңы алган, директору Айгерим мир-ооловна, 3 дугаар черни ко- чагыргазының командазы ал- чагырга даргазы Алдай-Мерген дандайович олар-дыр.

Келир айда баскетбол маргыл- зы болур. Тээлиниң «Белек», «Уруглар садтары, ие-чашка» чедирер төп, социал-хөгжүлдө э- пели, Н. Өлзей-оол аттыг Культ бажыңга ажилдакчылары Уругларның болгаш элээдилер спорт школазының командал киришкен.

Агиткварталдар аразыңга маргылдаа

Кожууннуң шупту сумуларында агиткварталдар аразыңга спорттун янзы-бүрү хевирлеринге маргылдаа- лар болгаш көрүлдери ай санында эртип турар. Тээлиниң уругларның болгаш элээдилерниң спорт школа- зыңга агиткварталдар аразыңга бас- кетбол маргылдаазы болган. Аңаа 10 команда солун оюнун көргүскөн.

Эң-не улуг назылыг ойнакчылар, хөй-ниитижи Клара Агаржаевна Са- рылгар, чоллаачы Шолбан Олокович Хертек аныяктарны магадаткан. Тергиин кудумчу даргалары, квартал удуртукчулары чурттакчылары- биле кады ойнаан. Кижизидикчи башкылар Светлана Донгак, Розалия Таргын,

Саида Байыр-оол, эмчи Рус Чимит-оол, башкы Кирилл Сал Кварталы кирип келбээн-даа б- за, хүнзедир ойнакчыларны дет- оларның биле «Бай-Тайга» ат- стадионнуң ажилдакчызы Кызыл- Усаяевичини улус магадаан.

Бир дугаар черни «Аныякт кварталы алган, 2 дугаар черни «Х нээреректер», 3 дугаар черни «Эс- тика» командазы бүзүрелдиг-би чаалап алган. «Угулза» биле «Ту- жу» агиткварталдары көрүкчүлөр үнелелин алган.

Шөңнө КУЖА
Тээли су